

De dynamiek van een hype rondom joden en katholieken in Frankrijk: Verloop van de Dreyfus-affaire in Nederland 1894-1899

Afbeelding 1: Meyer, Henri. "Le traître: Dégradation d' Alfred Dreyfus. *Le Petit Journal*, 13 januari 1895. Geraadpleegd op 5 april 2018 via <https://en.muzeo.com/art-print/le-traître-degradation-dalfred-dreyfus/meyer-henri>.

Masterscriptie van de Masteropleiding Religiestudies
aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen
van de Radboud Universiteit Nijmegen

Aantal woorden: 25645

Naam: S. Hendriks

Studentnummer: S4429052

Scriptiebegeleider: Dr. J.E.A. Ackermans

Juli, 2018

VERKLARING EIGEN WERK

Hierbij verklaar en verzeker ik, Steven Hendriks, dat voorliggende eindwerkstuk getiteld *De dynamiek van een hype rondom joden en katholieken in Frankrijk*, zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die door mij zijn vermeld zijn gebruikt en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Plaats: Helmond

Datum: 18-7-2018

SAMENVATTING

In dit onderzoek is gekeken naar hoe zich in de katholieke publicaties de waarneming ontwikkelde omtrent de Dreyfus affaire tussen het jaar 1894 en 1899 en welke rol het antisemitisme in de verslaggeving speelde. De aanleiding hiervoor is de opleving in Nederland van antisemitisme en de instrumentalisatie daarvan voor eigen levensbeschouwelijk gewin. De Dreyfus-affaire is hierin relevant omdat dit de eerste moderne mediahype was; antisemitisme speelde daarbij een belangrijke rol. Het onderzoek laat zien dat de affaire voor verschillende groepen in het buitenland een instrument was ter bevordering van de eigen levensbeschouwelijke belangen. De zaak-Dreyfus an sich was bijzaak en voor of tegen revisie van het vonnis zijn had meer te maken met wat het voor de eigen groep opleverde dan met de schuld of onschuld van Dreyfus. Het onderzoek laat zien dat er in Nederland bij de katholieke dagbladen sprake was van een instrumentalisatie van de affaire, dat gepaard ging met het nodige antisemitisme, en dat bij de katholieke periodieken de schuld of onschuld van Dreyfus belangrijker was dan het bevorderen van de eigen belangen van de groep waar men toe behoorde.

VOORWOORD

Deze scriptie vormt de afsluiting van mijn studie Religiestudies aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Ik ben hier in september 2014 begonnen aan de premaster Religiewetenschappen, om na deze premaster in september 2016 te starten met de Master Religiestudies. Dit in deeltijd, omdat ik naast deze studie werkzaam ben als persoonlijk begeleider met de doelgroep autisme.

Graag wil ik vooraf enkele mensen bedanken. Allereerst uiteraard mijn vrouw, Sara, aangezien zij mij gedurende de studie gesteund heeft en de vele tijd die zij met mij had kunnen besteden heeft zien verdwijnen in deze scriptie. Bedankt voor deze onvoorwaardelijke steun. Tevens heeft de geboorte van onze eerste zoon, Simon, in februari van dit jaar voor de nodige extra druk maar ook zeker motivatie gezorgd, ons kleine wonder. Verder wil ik dr. Gian Ackermans bedanken. Hij heeft mij begeleid in het schrijven van deze scriptie en heeft daarbij zeer waardevolle feedback gegeven op de diverse voorlopige versies van de tekst. Daarnaast wil ik mijn schoonvader, Hans, bedanken die meerdere keren de scriptie heeft doorgenomen om op- en aanmerkingen te plaatsen.

Deze scriptie is geschreven in gedurende het studiejaar 2017-2018. De laatste verbeteringen zijn 18-7-2018 doorgevoerd.

Steven Hendriks, juli 2018

INHOUDSOPGAVE

VERKLARING EIGEN WERK.....	2
SAMENVATTING	3
VOORWOORD	4
INLEIDING	6
Verantwoording thematische keuze.....	7
Verantwoording methodische aanpak.....	9
1. DREYFUS IN FRANKRIJK	11
Het Frankrijk van de 19de eeuw	11
Biografie Alfred Dreyfus	12
Aanklacht en het eerste proces	12
De twee kampen en de belangrijkste spelers.....	13
De rol van de pers	15
Het tweede proces en pardon	16
De Assumptionisten en <i>La Croix</i> in Frankrijk	17
2. DREYFUS IN HET BUITENLAND.....	19
Ruth Harris en <i>'The Man on Devil's Island'</i>	19
De pers als wapen?	21
Dreyfus in het Verenigd Koninkrijk	22
Dreyfus in Ierland.....	24
Dreyfus in Duitsland.....	25
3. DREYFUS IN NEDERLAND	28
De Nederlandse pers in de 19 ^{de} eeuw.....	28
Bestaand onderzoek in Nederland	30
De Maasbode.....	31
De Tijd	35
Katholieke periodieken	41
4. CONCLUSIE.....	46
BRONNEN	49
BIBLIOGRAFIE	49

INLEIDING

*Het is mijn plicht te spreken, ik wil niet medeplichtig zijn. Mijn nachten zouden verstoord worden door de geest van de onschuldige die daarginds moet boeten, onder de vreselijkste martelingen, voor een misdaad die hij niet bedreven heeft.*¹

Dit waren de woorden van Emile Zola te midden van één van de belangrijkste kwesties van fin de siècle Frankrijk, de Dreyfus-affaire. Een affaire die de gemoederen niet alleen in Frankrijk maar ook ver daarbuiten bezig zou houden.

In 1894 wordt de dan 35 jarige Alfred Dreyfus, een officier in het Franse leger van joodse origine en afkomstig uit het gebied de Elzas, na een kort militair tribunaal, schuldig bevonden aan hoogverraad tegen Frankrijk en na een vernederende publieke degradatie naar de strafkolonie Duivelseiland in Frans-Guyana verbannen worden. Binnen enkele jaren ontstond er kritiek op het proces, wegens de vele juridische ongerijmdheden in het proces en kwamen er stemmen die opriepen tot revisie.² Het werd een affaire die breed uitgemeten zou worden in de landelijke Franse pers maar ook zeker daarbuiten, onder meer in Nederland. Er ontstonden twee fracties, de revisionisten (i.e. Dreyfusards) en anti-Dreyfusards. Zij zouden het uitvechten, niet alleen in de straten van Frankrijk maar ook in de literaire salons en de landelijke pers. De verkoop van verschillende dagbladen steeg tot recordhoogtes, waarin bladen vaak tot het ene dan wel het andere kamp behoorden.³ Het zou uitmonden in een ware culturele oorlog waarin oude wonden werden opengehaald, politiek tribalisme hoogtij vierde, antiklerikalisme en antisemitisme de kop opstak, rede plaatsmaakte voor onderbuikgevoelens en dit juist in het Frankrijk van de verlichting dat zich zou moeten kenmerken door *Liberté, Egalité en Fraternité*. De katholieke pers in Frankrijk was vanaf het begin gekant tegen Dreyfus en wilde niets weten van een revisie.

De affaire werd breed besproken, ook in de buitenlandse pers en met name ook in de katholieke pers. De vraag voor dit onderzoek is: nam de katholieke pers in Nederland de mening van hun Franse collega's over (i.e. tegen revisie van het vonnis)?

- Hoe ontwikkelde zich in de katholieke publicaties in Nederland de waarneming omtrent de Dreyfus-affaire tussen 1894-1899?
- Welke rol speelde het antisemitisme in de katholieke verslaggeving omtrent de Dreyfus-affaire in Nederland tussen 1894-1899?

In Frankrijk zorgde antiklerikalisme ervoor dat de machtige positie van de Franse geestelijkheid onder druk kwam te staan. In het land ging het antisemitisme tijdens de affaire een grote rol spelen.⁴ De Franse en Nederlandse katholieken hebben een gezamenlijke culturele erfenis en het is van belang te onderzoeken of eenzelfde proces plaatsgevonden heeft in de Nederlandse katholieke wereld (i.e. anti-Dreyfusisme, antisemitisme). In Nederland had de katholieke geestelijkheid aanzienlijk minder macht maar er was wel degelijk een katholieke pers en ook de Nederlandse katholieken profileerden zich politiek. Daarnaast was de Franse cultuur een bron van inspiratie in Nederland; wie tot de hogere lagen in de samenleving wilde behoren, moest Frans spreken.

¹ "Emile Zola (1840-1902)," Historiek.net, geraadpleegd 2 juni 2018 via <https://historiek.net/emile-zola-1840-1902/1447/>.

² Ruth Harris, *The man on Devil's island: Alfred Dreyfus and the affair that divided France* (London: Penguin Books, 2011), 2

³ Ibidem, 3, 10.

⁴ Ibidem, 10.

Verantwoording thematische keuze

De keuze voor dit onderwerp komt voort uit een belangstelling die ik heb voor de relatie tussen religieus fanatisme en de politiek. De duistere facetten van de mens en de wijze waarin een maatschappij snel kan terugvallen naar primitieve uitingen van geweld, waarin rede plaats maakt voor passie. Hoe groepen personen door emoties gedreven worden tot groepsgedrag en tegenover elkaar komen te staan. Tijdens mijn studie is echter het begrip religieus fanatisme verfijnd geraakt. Ik kijk niet alleen maar naar overduidelijke voorbeelden van religieus fanatisme, zoals bijvoorbeeld aanslagen met een religieus motief maar ook de wijze waarop religieus fanatisme, deels verborgen, zijn weg vindt naar grote groepen in de samenleving. Daarbij worden groepen tegen elkaar opgezet met het oog de eigen belangen te bevorderen. Een uitgelezen voorbeeld hiervan is de Dreyfus-affaire.

Het boek van de Amerikaanse historica Ruth Harris, *The Man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the affair that divided France*, over de Dreyfus-affaire was voor mij een inspiratie en een eerste aanzet tot onderzoek. Het boek staat hoog aangeschreven binnen de academische wereld en het boek geeft goed de verschillende fracties en de tegenover elkaar staande waardesystemen weer. Het boek geeft een nieuwe kijk en een evenwichtig beeld van de affaire die deels ingaat tegen de traditionele lezing over de affaire en het antisemitisme aan beide zijdes.⁵ Ik kom er hierna nog op terug.

Het werd mij gaandeweg, duidelijk dat de rol van de publieke opinie een belangrijke factor speelde tijdens de affaire. Het geeft een eerste beeld van hoe de affaire verliep en wat de persreceptie was ten tijde van de affaire in Frankrijk. De verhoudingen in Frankrijk waren verdeeld langs de levensbeschouwelijke lijnen. Voorstanders van de waarden van de Franse revolutie stonden tegenover hen die de Franse revolutie zagen als een aanval op het geloof.⁶ Laïcistische belangen kwamen lijnrecht tegenover die van de katholieken te staan. De katholieke pers in Frankrijk koos de kant van het leger, waardoor het beeld ontstond dat de Dreyfus-affaire een katholieke kwestie was. De voorstanders van Dreyfus zouden niet schuwen dit te gebruiken in hun strijd voor Dreyfus en gaven het katholieke geloof de schuld van de veroordeling.⁷ Enerzijds zien we socialisten, anarchisten en radicale republikeinen en anderzijds katholieken, monarchisten en antisemieten.⁸ Dit leidde tot een polarisatie die het publiek tot een dualistische keuze dwong, vóór Dreyfus en antikatholiek of tegen Dreyfus, vóór het leger en katholiek. Het was voor de levensbeschouwelijke groeperingen een mogelijkheid om meer invloed te verkrijgen. Dit maakt het interessant vanuit een religiewetenschappelijk perspectief.

Mijn keuze voor het onderzoek naar de Dreyfus-affaire, is gebaseerd op het feit dat dit één van de eerste moderne mediahypes was waarbij religieuze tegenstellingen en beeldvorming op de voorgrond traden. Een affaire die aanvankelijk niets met het geloof te maken had werd in deze ontwikkelingen betrokken. Het ging feitelijk om militaire geheimen die men niet aan de aartsvijand Duitsland gunde.⁹ Het confessionele, katholieke, karakter van de anti-Dreyfus pers in Frankrijk en het antiklerikale karakter van de revisionistische pers zorgden ervoor dat de affaire een culturele oorlog werd. Er was sprake van een instrumentalisering van de pers om de eigen levensbeschouwelijke en/of politieke belangen te bevorderen.

Als er gekeken wordt naar het huidige politieke klimaat zien we ook hier het belang van het onderzoek terug. Ook in de huidige tijd zien we voorbeelden van gebeurtenissen die, in eerste instantie, geen enkel politiek of religieus karakter lijken te hebben maar die geïnstrumentaliseerd

⁵ Nancy Fitch, recensie van *The Man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the Affair that Divided France*, door Ruth Harris, *The English Historical Review* 77, nr. 525 (2012): 472-474, <https://doi.org/10.1093/ehr/ces014>, Robert Harris, recensie van *The Man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the affair that divided France*, door Ruth Harris, *Journal of Modern Jewish Studies* 12, nr.1 (2013): 147.

⁶ Harris, "The man on Devil's Island," 9.

⁷ Ibidem, 1-12.

⁸ Ibidem, 3, 51, 57, 477-481.

⁹ Ibidem, 1.

worden om de eigen politieke/levensbeschouwelijke belangen te bevorderen. Er hoeft maar gekeken te worden hoe er over bepaalde groepen (religieus of levensbeschouwelijk) in de samenleving geschreven wordt. Ook vandaag de dag zijn er religieuze tegenstellingen die leiden tot polarisatie. Een hedendaags voorbeeld is hoe erover de joden in Nederland wordt gesproken door bepaalde politici. Ook de hoeveelheid antisemitisme en de wijde verspreiding daarvan in de 19de eeuw hebben mij verbaasd. Dit heeft er ook mede toe geleid dat ik in dit onderzoek het antisemitisme behandel. Ik heb niet elk incident afzonderlijk behandeld. Dit vooral ook omdat wij als maatschappij, zeker na de verschrikkelijke gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog daar extra op letten, terwijl antisemitisme in de 19de eeuw gemeengoed was dat in diverse vormen in alle lagen van de samenleving voorkwam en wijdverspreid was. Ik wil hiermee het antisemitisme niet bagatelliseren.

In de huidige tijd is er een stijging te zien in antisemitische incidenten. Volgens de monitor van het Centrum Informatie en Documentatie Israël (CIDI) is er een stijging waar ten nemen in het aantal antisemitische incidenten in Nederland.¹⁰ Een opvallend gegeven daarbij is dat politici zich hierbij, net als tijdens de Dreyfus-affaire, zich schuldig maken aan het verspreiden van antisemitisme en daaraan gerelateerde complottheorieën.¹¹ Deze politici lijken hierbij in te spelen op bepaalde antisemitische sentimenten die er leven binnen de samenleving en het electoraat. Ik geef nu enkele voorbeelden die komen uit de monitor van het CIDI. Zo speelt de politieke partij DENK met antisemitische stereotypes die refereren aan de machtige joodse lobby en die de link leggen met het grootkapitaal door een afbeelding die dit weerspiegelt, op hun Facebook te plaatsten (zie afbeelding 2).¹² Een politicus van de Socialistische Partij (SP) speelde op eenzelfde wijze in op antisemitische vooroordelen, door te beweren dat “de Joodse lobby” president Trump omgekocht had om Jeruzalem als hoofdstad van Israël te erkennen.¹³ Een laatste voorbeeld zijn de uitspraken van het Haagse raadslid van de Partij van de Eenheid (PVDE), Abdoe Khoelani. Die noemde Israëlische kinderen op schoolbezoek “zionistische terroristen in wording” en “toekomstige kindermoordenaars”.¹⁴

¹⁰ Naomi Mestrum & Paul van der Bas. *Monitor antisemitische incidenten in Nederland 2017*. Den Haag: Centrum Informatie en Documentatie Israël, 2018. Geraadpleegd 28 april 2018 via <https://www.cidi.nl/wp-content/uploads/2018/03/Monitor-antisemitische-incidenten-in-Nederland-2017.pdf>.

¹¹ Ibidem, 3.

¹² Ibidem, 12. Zie ook: Hannah Luden. “Denk wakkert antisemitisme aan,” *Algemeen Dagblad*, 23 november 2017. Geraadpleegd 5 mei 2018 via <https://www.ad.nl/politiek/denk-wakkert-antisemitisme-aan~aa1b1c00/>.

¹³ Mestrum & van der Bas. *Antisemitische incidenten 2017*, 12. Zie ook: Michael van der Galien. “Bestuurslid SP: ‘Je vraagt je af welk megabedrag Trump van de joodse lobby heeft ontvangen,’” *De Dagelijkse Standaard*, 6 december 2017. Geraadpleegd 5 mei 2018 via <http://www.dagelijksestandaard.nl/2017/12/bestuurslid-sp-je-vraagt-je-af-welk-megabedrag-trump-van-de-joodse-lobby-heeft-ontvangen/>.

¹⁴ Ibidem. Zie ook: Niels Klaassen, “Haags raadslid: Israëlische scholieren zijn toekomstige kindermoordenaars,” *Algemeen Dagblad*, 2 juni 2017. Geraadpleegd 5 mei 2018 via <https://www.ad.nl/den-haag/haags-raadslid-israeum-lische-scholieren-zijn-toekomstige-kindermoordenaars~a832bad4/>.

Afbeelding 2: Geraadpleegd 5 april 2018 via <https://www.ad.nl/politiek/denk-wakkert-antisemitisme-aan~aa1b1c00/115421837/>.

Tegen de achtergrond van dit alles moge het duidelijk zijn, dat het onderzoeken van de Dreyfus-affaire relevant is om een pershype en zijn dynamiek te begrijpen. De hype speelde zich vooral af langs levensbeschouwelijke lijnen.

Verantwoording methodische aanpak

Om inzicht in de Dreyfus-affaire te krijgen wordt eerst de situatie in Frankrijk bekeken. Hiervoor wordt met name het boek van Harris gebruikt. Er is zodoende een historische reconstructie van de gebeurtenissen gemaakt. Dit is de eerste stap en tevens de basis van een historisch onderzoek. Op grond van deze chronologie kan er nagegaan worden hoe er in de pers in Frankrijk en vervolgens in Nederlands op de affaire is gereageerd. Er is voor de reconstructie een chronologie van de gebeurtenissen gemaakt die de verhoudingen in uitgebreid behandeld en de context daarbij situeert. De keuze voor het boek van Harris was tweeledig. Ten eerste dat het boek van Harris aansloot bij mijn interesses zowel in persoonlijk als academisch opzicht, ten tweede omdat het onderzoek van Ruth Harris gerespecteerd wordt onder collega-academici en zodoende als een goed uitgangspunt beschouwd kan worden.¹⁵

De tweede stap is het onderzoek naar de verhoudingen in Frankrijk en andere landen tussen katholiek, politiek, en de pers, en hoe de ontwikkeling van de verslaggeving zich in deze pers zich ontwikkelde. Een kenmerk van historisch onderzoek is de wisseling van primaire bronnen met het raadplegen van secundaire literatuur. Voor dit onderdeel van het onderzoek is gebruikt gemaakt van talrijke wetenschappelijk artikelen (secundaire literatuur) over de desbetreffende landen en de persreceptie aldaar. Er is via systematisch bibliografisch onderzoek een groot aantal wetenschappelijke periodieken wereldwijd onderzocht. Hiervoor zijn meerdere zoeksystemen gebruikt.¹⁶

Voor het onderzoek naar de persgeschiedenis en ontwikkeling van de pers in Nederland is vaak gebruik gemaakt van de collectie van het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen. Startend met: *De gezegende pers: aspecten van de katholieke persgeschiedenis in Nederland tijdens de*

¹⁵ Een uitgebreide beschrijving van de receptie van boek van Harris en de recensies is te vinden op pagina 19 van dit onderzoek, onder de kop "Ruth Harris en *The Man on Devil's Island*."

¹⁶ Hiervoor is gebruikt gemaakt van de zoeksystemen RuQuest, het zoekstelsel van de Radboud Universiteit Nijmegen, en Google Scholar.

19de en 20ste eeuw van Mechteld de Coo-Wijgerinck, Otto S. Lankhorst en Jan Roes¹⁷ en *De Nederlandse Krant 1618-1978: Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad* van Maarten Schneider en Joan Hemels.¹⁸ De bevindingen van dit gedeelte van het onderzoek zijn terug te vinden in het hoofdstuk 'De Nederlandse situatie.'

Bij de volgende stap, worden de bronnen naar het verloop van de Dreyfus-affaire in Nederland in de periode 1894-1899 geraadpleegd en wordt gekeken naar de religieuze beeldvormingen en de relatie van religie en racialiteit. Er is hiervoor gebruik gemaakt van een selectie katholieke dagbladen - en periodieken uit de 19de eeuw, waaronder *De Tijd*, *De Maasbode* en *De Katholieke Gids*. Ik heb deze selectie gemaakt met behulp van de Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken (BKNP) die op de website van het KDC te vinden is.¹⁹ Voor de dagbladen is specifiek gebruik gemaakt van de lijst van de dag -en weekbladpers onder de redactie van Otto S. Lankhorst en C.Th.H. Reul.²⁰ Er is gekozen voor de dagbladen *De Tijd* en *De Maasbode* die representatief waren voor de opvatting van de Nederlandse katholieken in die tijd. Het dagblad *De Maasbode* bewoog zich aan de rechterzijde van het politieke spectrum, het dagblad *De Tijd* wat meer naar het midden.²¹ Deze dagbladen zijn gevonden met behulp van het zoekstelsel Delpher. Het was voor de volledigheid van het onderzoek gewenst geweest het dagblad *Het Centrum* te kunnen onderzoeken, maar deze is niet online beschikbaar en alleen te raadplegen in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Een dergelijke consulatie kwam om praktische redenen voor mij niet in aanmerking. Het dagblad *Het Centrum* zou zich aan de linkerzijde van het politieke spectrum bevinden volgens het KDC.²² Daarnaast is het jaar 1898 van *De Maasbode* op eenzelfde manier niet beschikbaar via Delpher, wederom wel in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Ook hier is er wegens praktische omstandigheden ervoor gekozen dit jaar van *De Maasbode* niet mee te nemen in het onderzoek. Dit is niet onoverkomelijk voor het onderzoek, omdat het er niet om gaat om de hele affaire te reconstrueren maar enkel de dynamiek.

Voor de keuze van de katholieke periodieken, is er wederom, gebruik gemaakt van de BKNP maar nu van de lijst 'cultuur en ontspanning' onder redactie van Otto S. Lankhorst en Door Timmermann die beschikbaar is via de website van het KDC.²³ Er is hier geprobeerd een divers spectrum aan katholieke periodieken weer te geven. De jaargangen van 1894 tot en met 1900 zijn onderzocht van *De Katholieke Gids*, *de Katholiek*, *De Katholieke Illustratie* en *Het Dompertje van den Ouden Valentijn*. Voor een uitgebreide omschrijving van deze periodieken verwijs ik u naar de lijst van Lankhorst en Timmermann.²⁴ Er is in *De Katholieke Illustratie* niets gevonden wat naar Dreyfus-affaire verwees en deze periodiek komt dan ook niet voor in het onderzoek. De andere katholieke periodieken hebben genoeg informatie opgeleverd en komen in het onderzoek naar voren. Er is voor gekozen het jaar 1900 buiten het onderzoek te laten omdat de affaire dan kennelijk niet meer actueel is.

Ten slot zal er in de conclusie een antwoord gegeven worden van de in de inleiding gestelde vragen.

¹⁷ Zie Mechteld de Coo-Wijgerinck, Otto S. Lankhorst en Jan Roes, *De gezegende pers: aspecten van de katholieke persgeschiedenis in Nederland tijdens de 19de en 20ste eeuw*, (Zeist: Kerckebosch, 1989)

¹⁸ Maarten Schneider en Joan Hemels, *De Nederlandse Krant 1618-1978: Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad*, 4de druk (Baarn: Wereldvenster, 1978)

¹⁹ Bibliografie Katholieke Nederlandse Periodieken, *Katholiek Documentatie Centrum*. Geraadpleegd 30 september 2017 via <http://www.ru.nl/kdc/bladeren/bibliografie-katholieke-nederlandse-periodieken/>.

²⁰ Otto S. Lankhorst & C.Th.H. Reul, *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken Deel 1: Dag- en weekbladpers*, (Nijmegen: Valkhof pers, 1999). Geraadpleegd op 30 september 2017 via http://www.ru.nl/publish/pages/872908/bknp_1.pdf.

²¹ *Ibidem*, 160, 290.

²² *Ibidem*, 62.

²³ Otto S. Lankhorst & Door Timmermann, *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken Deel 2: Cultuur en ontspanning*, (Nijmegen, Valkhof pers, 2008). Geraadpleegd op 30 september 2017 via http://www.ru.nl/publish/pages/872908/bknp_2.pdf.

²⁴ *Ibidem*

1. DREYFUS IN FRANKRIJK

Het Frankrijk van de 19de eeuw

Fin de siècle Frankrijk was een Frankrijk dat gewond was, hevig aangeslagen na het verlies van de oorlog van aartsrivaal Duitsland enkele decennia eerder, tijdens de Frans-Duitse oorlog bij de slag van Sedan. Duitsland trok in de periode de macht in Europa naar zich toe.²⁵ Het bleek het einde van het tweede Franse Keizerrijk en de val van Napoleon de Derde, beter bekend als Lodewijk Napoleon, die daarop door de Duitsers gevangen werd genomen. Kort na de val van het Keizerrijk rebelleerde de Parijzenaren, na het nieuws van het beschamende verlies tegen Duitsland, en werd de derde republiek uitgeroepen in Frankrijk, en wel op 4 september 1870.²⁶ Bijna tachtig jaar na de Franse revolutie was er voor een derde keer een republiek, onderbroken door periodes van autoritair gezag in de vorm van het eerste en tweede Franse Keizerrijk. Het regime leefde echter nog voort in de vorm van een tijdelijke regering geleid door Leon Gambetta. Gambetta trachtte in een laatste poging de oorlog nog te kantelen door het volk op te roepen, de zogenoemde *levée en masse*. Dit bleek echter zinloos en het volksleger werd verslagen. Frankrijk capituleerde op 28 januari 1871.²⁷

Het zou niet lang rustig zijn. Kort na het ontstaan van de derde republiek, de officiële capitulatie van Frankrijk en het afstaan van het gebied Elzas-Lotharingen aan Duitsers, brak er een opstand uit in de straten van Parijs. Revolutionairen, bestaande uit een gemêleerde groep van arbeiders en de middenklasse (i.e. de Communards), waaronder vele republikeinen, riepen de commune van Parijs uit. Inmiddels was het nieuws bekend van de vernedering van Frankrijk door de Duitsers en de eis van de eigen regering aan de eigen burgers om de wapens neer te leggen. Parijs was nog omsingeld door de Duitse troepen.²⁸ De Franse regering trad genadeloos hard op, Franse troepen die eerder nog vernederd waren door de Duitse troepen richtten een bloedbad aan in de straten van Parijs. De Communards namen wraak, ze vermoordden onder andere de aartsbisschop van Parijs. Deze week zou bekend komen te staan als de bloedige week. De republikeinse regering wist de orde te herstellen en de revolutionairen werden verslagen.²⁹

Ruth Harris schrijft dat het jaar 1871 het einde betekende van de nationale mythe van grandeur en samenhang. Het leidde een periode van groot defaitisme in onder de Franse bevolking.³⁰ Ondertussen bleven republikeinen achterdochtig en waakzaam voor signalen van monarchisten en katholieken, die beide niets van de republikeinse regering wilden weten. In de tussentijd liepen de emoties hoog op. Veel Fransen waren ontevreden met de regering en de roep om wraak op Duitsland werd dringender. Het gebied Elzas-Lotharingen moest terug onder Frans gezag komen. Dit leidde tot een regering onder Generaal Boulanger die de sentimenten van wrok richting Duitsland bundelde en zodoende rivaliserende partijen van socialisten, monarchisten, radicalen en Bonapartisten tijdelijk tot elkaar bracht.

Frankrijk is op dat moment de enige republiek in Europa dat omringd wordt door monarchieën en voelde zich steeds geïsoleerder. Dit leidde tot een algemeen gevoel van wantrouwen en het sentiment versus Duitsland bleef groot. De Franse inlichtingendienst was in de hoogste staat van

²⁵ Harris, "The man on Devil's Island", 59.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem 59-60, "Commune van Parijs", geraadpleegd op 23 oktober 2017 via [https://nl.wikipedia.org/wiki/Commune_van_Parijs_\(1871\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Commune_van_Parijs_(1871)).

²⁹ Harris, "The man on Devil's Island", 59-60.

³⁰ Ibidem, 60.

paraatheid. Soms leek er sprake van paranoia binnen de gelederen.³¹ Het zou een ideale voedingsbodem blijken te zijn voor de gemoederen van de affaire Dreyfus.

Biografie Alfred Dreyfus

Alfred Dreyfus werd op 9 oktober 1859 geboren als jongste zoon van Raphael en Jeannette Dreyfus uit een joods gezin met negen kinderen in Mulhouse in Frankrijk.³² Dit was in het gebied Elzas-Lotharingen, dat toen Alfred nog maar tien jaar oud was door het verlies van Frankrijk in de Frans-Duitse oorlog geannexeerd werd door Duitsland. Dit was een traumatische ervaring voor de jonge Dreyfus en een gebeurtenis die een diepe indruk bij hem zou achterlaten. De familie verliet naar aanleiding van de annexatie het gebied en vestigde zich in Parijs.³³

Alfred was loyaal aan Frankrijk en de idealen van de Franse revolutie, die ervoor gezorgd hadden dat er een samenleving ontstond waarin joden als gelijken werden beschouwd. Intussen waren er in de omliggende landen nog allerlei discriminatoire wetten van kracht, die joden weerhielden van volwaardige participatie in de maatschappij.³⁴

De herinneringen uit zijn jeugd over de oorlog en de bezetting zorgden er bij Alfred voor dat hij zich wilde inzetten voor Frankrijk en de idealen van de Franse revolutie. In 1882 schreef Dreyfus zich dan ook in op de École Polytechnique, de befaamde militaire academie in Parijs, om te beginnen aan zijn militaire carrière. Dreyfus was een slimme, gedreven leerling en in 1892 studeerde hij af als 9de van de in totaal 82 leerlingen.³⁵ Twee jaar daarvoor was Dreyfus getrouwd met Lucie Hadamard waarmee Dreyfus twee kinderen zou krijgen, Jeanne en Pierre.³⁶ Lucie zou haar man fervent verdedigen tijdens de gehele affaire, net als zijn oudere broer Matthieu die zijn broers zijde nooit heeft verlaten.³⁷ Na de gehele affaire zou Alfred nog kort opnieuw werkzaam zijn in het leger, echter met open armen zou Dreyfus niet worden ontvangen. In 1907 vraagt Dreyfus zijn pensioen aan. Alfred zou op 75 jarige leeftijd komen te overlijden in Parijs, het is dan het jaar 1935.³⁸

Aanklacht en het eerste proces

Het begon allemaal in september van het jaar 1894, toen een schoonmaakster die werkzaam was op de Duitse ambassade een kapotgescheurde brief vond in de afvalcontainer van kolonel Maximilian von Schwartzkoppen, de Duitse militaire attaché in Parijs.³⁹ Op dit briefje, het zogenaamde borderel, stonden verschillende militaire geheimen. De vrouw, die betaald werd door de Franse inlichtingendienst, nam dit borderel mee naar haar werkgever die concludeerde dat het borderel bewees dat er zich een spion in hun gelederen bevond.⁴⁰ Al snel werd de slimme en ambitieuze Alfred

³¹ Ibidem, 61.

³² *Encyclopedia Britannica*, s.v., "Alfred Dreyfus", geraadpleegd 2 november 2017 op <https://www.britannica.com/biography/Alfred-Dreyfus>.

³³ Harris, "The man on Devil's Island", 47.

³⁴ Harris, "The man on Devil's Island", 4, 44-46.

³⁵ Ibidem, 44., *Encyclopedia Britannica*, s.v., "Alfred Dreyfus".

³⁶ Harris, "The man on Devil's Island", 477.

³⁷ Ibidem, 42-44.

³⁸ *Encyclopedia Britannica*, s.v., "Alfred Dreyfus".

³⁹ Harris, "The man on Devil's Island", 1, 18. Vgl. "Joodse kapitein ten onrecht veroordeeld wegens spionage," *Reformatorsch Dagblad*, 13 januari 1978, geraadpleegd op 2 november 2017 via <https://www.digibron.nl/search/detail/012ea080dd9ef078a40927e7/joodse-kapiteinten-onrechte-veroordeeld-wegens-spionage>.

⁴⁰ Ibidem

Dreyfus, toen een officier in het leger, verdacht het briefje geschreven te hebben en kort daarna werd Dreyfus officieel aangeklaagd. Tien weken nadat het borderel was gevonden werd Dreyfus door een militair tribunaal anoniem schuldig bevonden en een vernederende publieke degradatie volgde.⁴¹

Dreyfus die, ondanks de vernedering, met zijn hoofd verheven en zonder zichtbare emotie de degradatie onderging. De degradatie vond plaats op de binnenplaats van de École. Onder toezien oog van het publiek werden zijn epauletten van zijn schouders gerukt, vervolgens de strepen van zijn broek, en ten slotte werd zijn sabel in tweeën gebroken. Dit onder luide kreten vanuit het publiek als 'dood aan de Judas' en 'dood aan de jood'.⁴² Het zou een voorbode blijken te zijn van het antisemitisme waarmee de affaire doordrenkt zou zijn.

De vernedering is goed te zien op de afbeelding, oorspronkelijk afkomstig uit *Le Petit Journal*, die op de voorpagina van dit onderzoek staat afgedrukt. Hierin kun je aan de houding van de officier die de sabel van Dreyfus breekt, bijna de verachting jegens hem zien.

De veroordeling was mede gestoeld op gefabriceerd bewijs (achteraf bleek dat de veroordeling onterecht was) en daarnaast werd er op illegale wijze contact gelegd met een van de rechters, dit buiten medeweten van de verdediging om.⁴³ Het enige substantiële bewijs (i.e. het borderel) was daarnaast niet eens door Dreyfus geschreven maar door een ander, genaamd Walsin Esterhazy, een casanova en een notoire gokker, die door notabene de onderzoekers de hand boven het hoofd werd gehouden. Zo hadden de aanklagers een handschriftexpert bereid gevonden te verklaren dat het borderel het werk van Alfred Dreyfus was.⁴⁴

Na de publieke degradatie werd Dreyfus naar de Franse strafkolonie Duivelseiland voor de kust van Frans-Guyana gebracht, waar hij de rest van zijn straf moest uitzitten.⁴⁵ De strafkolonie Duivelseiland zou later wereldberoemd worden door het boek *Papillon* en de wereldberoemde verfilming daarvan met Steve McQueen als Papillon. Veel toeschouwers maken de associatie tussen Dreyfus en *Papillon*, al is er niet een rechtstreekse verwijzing naar de affaire te vinden.

Vrijwel het enige bewijs van Dreyfus zijn schuld was het geschreven borderel, die Dreyfus dus niet geschreven had.⁴⁶

De twee kampen en de belangrijkste spelers

In eerste instantie was er voor de familie Dreyfus weinig hoop, nadat Alfred veroordeeld was en verbannen werd naar het Duivelseiland. Vrijwel de enigen die geloofden in zijn onschuld waren zijn echtgenote Lucie en zijn oudere broer Matthieu en een kleine groep van joodse vertrouwelingen. Deze groep vertrouwelingen waren beducht zich uit te spreken over de zaak, bang voor de antisemieten die hen zeker zouden beschuldigen van corruptie en het gebruiken van hun geld en invloed om zodoende het recht te ontlopen en een schuldige vrij te krijgen.⁴⁷ De affaire kreeg een andere wending toen een medewerker van de inlichtingendienst, kolonel Georges Picquart (een door de Jezuïeten opgeleide katholiek met antisemitische sentimenten), op het spoor kwam van Walsin Esterhazy, de daadwerkelijke auteur van het borderel. Kolonel Picquart ging hiermee naar zijn meerderen. Zij kozen er echter voor om de zaak in de doofpot te stoppen en probeerde zich van Picquart te ontdoen door hem eerst naar Oost-Frankrijk te sturen, toen naar Noord-Afrika en hem vervolgens op te sluiten

⁴¹ Ibidem

⁴² Ibidem, 1.

⁴³ Ibidem, 23-24, 26, 31, 48.

⁴⁴ Ibidem, 1-2, 23-24,

⁴⁵ Ibidem

⁴⁶ Ibidem, 2.

⁴⁷ Ibidem, 1.

wegens het lekken van geheime militaire informatie en het fabriceren van bewijs.⁴⁸ De reputatie van het leger mocht niet in gevaar komen, de dreiging vanuit Duitsland werd nog steeds gevoeld.⁴⁹

Door de onthulling van Picquart kwam de officiële versie van het leger in opspraak en in juli van het jaar 1897 gaf de toenmalige vicepresident van de republiek Frankrijk, Auguste Scheurer-Kestner, publiekelijk toe overtuigd te zijn van de onschuld van Alfred Dreyfus. Toen er daarnaast ook nog een kopie van het borderel in de dagbladen werd afgedrukt, herkende een effectenhandelaar het handschrift van Walsin Esterhazy en meldde zich bij Mathieu Dreyfus. De kwestie had toen snel opgelost kunnen worden, echter weigerde het leger te erkennen dat de mogelijkheid bestond dat er een fout was begaan.⁵⁰ Dit waren de eerste stappen in een affaire die jaren zou duren en grote verdeeldheid bracht in de Franse samenleving.

Aan de ene zijde stonden de zogenoemde revisionisten, de medestanders van de joodse kapitein, journalisten zoals Joseph Reinach⁵¹ en Georges Clemenceau⁵², de latere premier van Frankrijk gedurende de eerste wereldoorlog. Zij wilden dat de zaak herzien zou worden, vandaar de naam revisionisten. Andere beroemde revisionisten waren onder andere de socioloog Émile Durkheim, letterkundigen zoals Emile Zola en Michel Proust maar ook politici als de eerder genoemde Auguste Scheurer-Kestner. Er waren aan de revisionistische zijde ook personen met meer afwijkende achtergronden zoals de anarchisten Bernard Lazare en Sébastien Faure. Het was een gemêleerd gezelschap van politici, academici, schrijvers, enzovoorts met vele verschillende ideologische achtergronden. De affaire betekende voor deze revisionisten met name een strijd voor de waarheid en gerechtigheid. Er ontstond een coalitie van o.a. republikeinen, socialisten en anarchisten.⁵³ Sommige zagen in de kwestie een kans om andere groepen in een kwaad daglicht te stellen (e.g. ultramontaanse katholieken, conservatieven).⁵⁴

Aan de andere zijde stond eveneens een gemêleerde groep, de anti-Dreyfusards. De anti-Dreyfusards zagen in de waarden 'waarheid' en 'gerechtigheid' een belediging van het leger, dat de zaak immers onderzocht. De anti-Dreyfusards stonden voor de 'eer' en 'traditie', de schuldvraag van Dreyfus deed er niet echt toe, de eer van het leger die moest verdedigd worden.⁵⁵ Hoe kon het dat de eer van het leger opgeofferd moest worden voor één persoon?; en wel voor een jood. Bekende figuren aan deze zijde waren Eduard Drumont, hoofdredacteur van het antisemitische dagblad *La Libre Parole* en Charles Maurras, royalist en latere oprichter van de Action Française. Daarnaast waren ook de bekende katholieke hervormer en politicus Albert de Mun, de leider van het nationalistische *Ligue des Patriotes* Paul Déroulède en Maurice Barrès, een invloedrijke nationalist en schrijver, anti-Dreyfusards. Bestonden de revisionisten uit linkse soms zelfs radicale republikeinen, de anti-Dreyfusards waren een verzameling van royalisten, nationalisten, Bonapartisten en gematigde republikeinen; wat als politiek rechts gedefinieerd kan worden.⁵⁶ De links-rechts dichotomie dekt overigens niet de diversiteit die er bestond binnen de strijdende groepen. Het waren ad-hoc coalities maar ze hebben wel decennia lang de wederzijdse beeldvorming in Frankrijk beïnvloed.

Onder de anti-Dreyfusards bevonden zich een groep geestelijken genaamd de Assumptionisten (een katholieke congregatie), die fungeerde als de stoottroepen voor de anti-Dreyfusards en een katholieke boodschap doordenkt met antisemitisme verspreidde onder de

⁴⁸ Ibidem, 2.

⁴⁹ Harris, "The man on Devil's Island," 2, 3, 60-62., Robert Harris, "The man on Devil's Island," 147.

⁵⁰ Harris, "The man on Devil's Island," 2.

⁵¹ Joseph Reinach was een bekende (joodse) Franse auteur en politicus die een fervent voorstander van Dreyfus was. Zie: "Joseph Reinach," geraadpleegd 15 mei 2018 op https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Reinach.

⁵² Georges Clemenceau was een Franse journalist en politicus die later minister-president van Frankrijk zou worden en een voorstander van Dreyfus was. Zie: *Encyclopedia Britannica, s.v.*, "Georges Clemenceau," geraadpleegd 15 mei 2018 op <https://www.britannica.com/biography/Georges-Clemenceau>.

⁵³ Harris, "The man on Devil's Island", 3, 51, 57, 477-481.

⁵⁴ Ibidem, 3.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem

bevolking. Er werden complottheorieën verspreid in het dagblad *La Croix*, dat gelieerd was aan Assumptionisten met als antagonisten de joden, protestanten, republikeinen; eigenlijk een ieder die niet-katholiek was.⁵⁷

De revisionisten hadden zo ook hun eigen complottheorieën. Bij de revisionisten waren de Jezuïeten diegene die de schuldigen waren. De revisionisten zagen de Jezuïeten als de aanstichters van het complot, die samenwerkten met krachten binnen het leger, om zodoende een onschuldige jood te veroordelen: het anti-Jezuïtisme, een vast ingrediënt van antiklerikalisme.⁵⁸

Er heerste een paranoïde politiek klimaat in Frankrijk. Het Franse volk was wantrouwend en gekrenkt door de Duitse overmacht van enkele decennia eerder en het leger was in een bepaald opzicht het laatste bastion van trots. De anti-Dreyfusards voelden zich genoodzaakt deze eer te verdedigen en beriepen zich op allerlei elementen, die zij identificeerden als dat wat de Franse identiteit en eenheid ondermijnde (i.e. vrijmetselaars, joden, protestanten).⁵⁹ Dit was onder meer één van redenen binnen het leger om aan de schuld van Dreyfus vast te houden. Het leger wilde niet zwak overkomen.

De belangrijkste figuren binnen het leger waren Generaal Auguste Mercier (een liberaal, getrouwd met een protestantse vrouw), die een leidende rol had binnen het onderzoek en Joseph Henry, een commandant die tijdens de affaire verder bewijs zou fabriceren en een belangrijke spil was binnen het complot tegen Dreyfus. Uiteindelijk zou Henry zichzelf van het leven beroven toen bleek dat hij de auteur was van gefabriceerd bewijs.⁶⁰ Daarnaast was er de eerder genoemde Kolonel Picquart, die zich ondanks zijn ideologische thuisbasis (katholiek onderwijs genoten, antisemitische sentimenten), zich bleef inzetten om Dreyfus vrij te krijgen.⁶¹ Complottheorieën gedijen bij simplificaties waarin Picquart moeilijk in te plaatsen is door zijn katholieke achtergrond; hij werd immers ondanks deze achtergrond de belangrijkste klokkenluider én een die voor revisie streed.

De rol van de pers

De pers bedeede zich een grote rol toe tijdens de affaire en was grofweg verdeeld tussen de lijnen van de twee kampen. In oktober 1894 was er grote vreugde bij het dagblad *La Libre Parole*, toen bleek dat men een mogelijkheid had het leger verdacht te maken. Een leger dat volgens *La Libre Parole* zwak was, onvoorbereid, en besmet zou zijn door joodse corruptie.⁶² Dat de dader van joodse origine was bevestigde het vermoeden alleen maar van het dagblad en wakkerde antisemitisme in de verslaggeving aan. De affaire kwam in een stroomversnelling terecht toen het leger probeerde de auteur achter het borderel, Walsin Esterhazy, door middel van een militair tribunaal vrij te spreken om zodoende opnieuw de schuld bij Dreyfus neer te leggen.⁶³

Enkele maanden eerder, aan het einde van het jaar 1897, had Scheurer-Kestner de broer van Dreyfus, Matthieu, verteld dat Esterhazy de verrader was. Er begon langzaam maar zeker meer twijfel te ontstaan over de schuld van Dreyfus.⁶⁴

Toen begin 1898 Esterhazy vrijgesproken werd leidde dit tot een cynisch stuk van de fameuze auteur Emile Zola, genaamd "J'accuse!", dat mythische proporties zou aannemen. Het artikel, dat in het dagblad *L'Aurore* verscheen, zou maar liefst 300.000 keer verkocht worden en in het artikel werden

⁵⁷ Ruth Harris, "The Assumptionist and the Dreyfus Affair," *Past and Present* 194, nr.1 (2007): 183-188, geraadpleegd op 28 november 2017 via <https://doi-org.ru.idm.oclc.org/10.1093/pastj/gtl015>.

⁵⁸ Ibidem, 177, 203-205.

⁵⁹ Ibidem, 209

⁶⁰ Harris, "The man on Devil's Island," 18. 482., Robert Harris, "The man on Devil's Island," 147.

⁶¹ Ibidem, 2, 3, 60-62., Ibidem.

⁶² Ibidem 20.

⁶³ Harris, "The man on Devil's Island," 2.

⁶⁴ Ibidem, 2,471.

de hoge officieren binnen de inlichtingendienst en de hooggeplaatste generaals ervan beschuldigd achter het schijnproces te zitten.⁶⁵ Een petitie werd gestart en ondertekend door allerlei belangrijke intellectuelen uit die tijd. Deze intellectuelen waren ervan overtuigd dat Dreyfus onschuldig was en hadden het gevoel dat de waarheid onrecht werd aangedaan.⁶⁶ Deze petitie leidde tot een tegenreactie van de anti-Dreyfusards, die de intellectuelen beschuldigden van verraad. Deze intellectuelen bestonden volgens de anti-Dreyfusards vooral uit 'diknekkers, buitenlanders en maar enkele goede Fransmannen', naast de gebruikelijke zondebokken de 'joden en protestanten.'⁶⁷

Intellectuelen in beide kampen gebruikten de pers om de eigen standpunten te verkondigen en hun polemieken te verkopen aan het publiek om zodoende de eigen belangen te bevorderen. Intellectuelen ontmoetten elkaar in literaire salons waar het debat onder de patronage van verschillende salonnières gevoerd werd. Het werd een landelijk thema en politieke gevechten werden in de salons en dagbladen van Frankrijk uitgevochten, die soms oversloegen naar daadwerkelijke schermutselingen in de straten van Frankrijk⁶⁸.

Een voorbeeld van iemand die de strijd in de media aanging was Bernard Lazare, de anarchist, die in artikelen in o.a. het dagblad *L'écho de Paris* de strijd met Drumont voerde en ageerde tegen zijn antisemitisme dat steeds meer vermengd raakte met anti-Duitse, anti-Engelse en anti-protestantse sentimenten.⁶⁹ Albert de Mun zou als reactie op Zola's *J'accuse* een motie indienen die opriep te stoppen met de aanvallen op de eer van het leger en eiste excuses van Zola.⁷⁰ Zola werd later aangeklaagd en veroordeeld wegens smaad naar aanleiding van zijn artikel in *L'Aurore*.⁷¹ Het katholieke dagblad *La Croix* stelde Zola op één lijn met de joden, die uit de christelijke samenleving verwijderd moesten worden.⁷²

Een cultuuroorlog was een feit.⁷³

Het tweede proces en pardon

Halverwege het jaar 1898 kwamen er krachten los die ervoor zorgden dat er naar verloop van tijd een tweede proces kwam. Na de veroordeling van Zola werd kort daarna aan het licht gebracht dat een deel van het bewijs tegen Dreyfus bestond uit gefabriceerd bewijs. De auteur hiervan was Henry die de taak had het bewijs te verzamelen. Henry pleegde in augustus van datzelfde jaar zelfmoord. De revisionisten dachten dat de zegeviering van het recht nabij was. Henry werd door de anti-Dreyfusards tot een soort martelaar verheven, iemand die die eer van het leger met alle macht had getracht te verdedigen. Anti-Dreyfusards brachten grote groepen op de been en onder leiding van Paul Déroulède, van de *Ligue des Patriotes*, werd er zelfs getracht de regering omver te werpen. Deze poging faalde hopeloos. De revisionisten en republikeinen waren er nu op gebrand de affaire tot een einde te brengen en in juni van het jaar 1899 bepaalde het hooggerechtshof dat Dreyfus teruggebracht moest worden van Duivelseiland voor een tweede rechtszaak. Het vonnis werd nietig verklaard en een nieuw proces ging van start.⁷⁴

⁶⁵ Ibidem, 2, 116-117.

⁶⁶ Ibidem, 135.

⁶⁷ Harris, "The man on Devil's Island," 137.

⁶⁸ Ibidem, 118, 135-137, 144-145, 273.

⁶⁹ Ibidem, 53-54.

⁷⁰ Ibidem, 118.

⁷¹ Ibidem, 128.

⁷² Ibidem, 121-122.

⁷³ Een cultuuroorlog is een passende term om in deze affaire te gebruiken. Harris gebruikt het op pagina 143 van "The man on Devil's Island". Een cultuuroorlog is volgens *Oxford Dictionaries*, een conflict tussen groepen met verschillende standpunten, idealen, denkbeelden et cetera. Zie *Oxford Dictionaries*, s.v. , "culture war", geraadpleegd 30 november 2017 via https://en.oxforddictionaries.com/definition/culture_war.

⁷⁴ Harris, "The man on Devil's Island," 3.

Twee maanden later, in augustus van het jaar 1899, begon het tweede proces in Rennes. De pers had genoeg tijd om de standpunten voor te bereiden en het proces werd een mediacircus waarbij zowel de nationale media als internationale media massaal aanwezig was.

Het proces was amper een week van start gegaan of er werd een aanslag gepleegd op de advocaat van Dreyfus, Fernand Labori, die aan het hoofd van de verdediging van Dreyfus stond. Dit zorgde alleen maar voor extra spektakel. Labori overleefde de aanslag en zat een week later alweer in de rechtbank te pleiten voor Dreyfus.⁷⁵

Het proces zou een farce blijken. Al snel had de verdediging en de belangrijkste spelers in het kamp van de revisionisten door dat er weinig eer te behalen viel. De militaire rechters hadden hun eigen plan getrokken. Al het bewijs dat wees naar Dreyfus onschuld zou niet genoeg zijn. De militaire rechters zouden het leger niet afvallen, nooit een broeder veroordelen voor het 'syndicaat'.⁷⁶ Het vermoeden van de revisionisten kwam uit, op 9 september 1899 werd het vonnis uitgesproken: schuldig. Dreyfus kreeg tien jaar gevangenisstraf.⁷⁷

In het revisionistische kamp begonnen ondertussen spanningen te ontstaan. Reinach probeerde snel een einde te maken aan de hele affaire en zag als enige uitweg te vragen om een pardon. Dit leidde tot onrust in het revisionistische kamp. Clemenceau gaf botweg aan het niet te kunnen interesseren als Dreyfus in stukken gescheurd werd, er zou hoe dan ook een nieuw proces moeten komen, het recht moest zegevieren. Dreyfus was inmiddels een figurant, Clemenceau die de strijd voort wilden zetten, net zoals anderen. Het persoonlijk lot van Dreyfus stond voor hen niet op de eerste plek, al betekende dit misschien de dood van Alfred.⁷⁸ Voor sommigen ging de strijd niet meer om Alfred maar om de idealen die men representeerde. Reinach zette samen met de Matthieu, Alfred's broer, door. Tien dagen later, op 19 september, kwam er een pardon voor Alfred Dreyfus. Niet het recht had gezegevierd maar een politieke oplossing.

De eenheid van de revisionisten was niet meer. Verbitterd dat het recht niet had gezegevierd viel de coalitie van revisionisten uit elkaar.⁷⁹ Het zou tot 1906 duren voordat het vonnis in Rennes nietig verklaard werd en Dreyfus zijn onschuld weer terugkreeg.⁸⁰

De Assumptionisten en *La Croix* in Frankrijk

Eén van de spelers binnen de Dreyfus-affaire was de congregatie van Assumptionisten. De Assumptionisten zijn een katholieke congregatie, opgericht in 1850 door Emmanuel d'Alzon.⁸¹ Ondanks het geestelijke voorkomen van de Assumptionisten, en hun spirituele devotie, waren deze mannen echte straatvechters die hun spierballen lieten zien op de markten en pleinen van Frankrijk en geen gevecht uit de weg gingen.⁸² De Assumptionisten zagen zichzelf als de vaandeldragers van een religie gebaseerd op liefde en hun antisemitisme was een strijd tegen het materialisme dat zij zagen als bedreiging van de christelijke waarden. Tijdens de Dreyfus-affaire zouden deze Assumptionisten de propagandisten van de anti-Dreyfusards zijn. Zij hadden daarbij een belangrijk wapen in de hand, het dagblad *La Croix*.⁸³ Het dagblad *La Croix* dat opgericht was in 1883 was sterk op de hand van het leger en behoorde dan ook ontegenzeggelijk tot het kamp van de anti-Dreyfusards. Het dagblad verkocht

⁷⁵ Harris, "The man on Devil's Island," 322-323.

⁷⁶ Ibidem, 236.

⁷⁷ Ibidem, 332,474.

⁷⁸ Ibidem, 337.

⁷⁹ Ibidem, 338-339.

⁸⁰ Ibidem, 476.

⁸¹ "Our Founder," Assumptio.org, geraadpleegd op 3 januari 2018 via <http://www.assumptio.org/qui-sommes-nous.php?pLingua=ENG&pFile=our-founder.html>.

⁸² Harris, "The Assumptionists and the Dreyfus Affair," 175.

⁸³ Ibidem

uitstekend tijdens de jaren van de affaire en het stond bol van complottheorieën rondom Dreyfus en de duivelse krachten die daarmee gepaard zouden gaan. Het antisemitisme ging hand in hand met anti-Duitse sentimenten en geschetter over vrijmetselarij en de listen van de protestanten.⁸⁴ Enkele voorbeelden van deze theorieën waren dat de joden baby's zouden aderslaten om met het bloed daarvan matses te maken, een andere theorie was dat de loges van de vrijmetselaars letterlijk plekken van de duivel zouden zijn.⁸⁵

De feiten die een andere kant op wezen, naar de onschuld van Dreyfus, werden verworpen. Het antisemitisme was voor de Assumptionisten iets spiritueels, een belangrijk onderdeel van de wijze waarop zij hun katholieke geloof uitoefenden en de affaire bevestigde voor de Assumptionisten alleen maar de sluimerende fantasieën die zij hadden over joden, protestanten en allen anderen die zij verafschuwden. Bekende nationalist en antisemieten zoals Barres en Drumont zagen de Assumptionisten als bondgenoten maar omdat hun antisemitisme (i.e. van de racialisten) gestoeld was op (pseudo)wetenschappelijke gronden (i.e. racialiteit), dit in tegenstelling met het antisemitisme op religieuze gronden van de Assumptionisten, schreef Bailly (hoofdredacteur *La Croix*), dat de racialisten de joden niet met de juiste intensiteit konden haten.⁸⁶ De dagelijkse verslaggeving tijdens de affaire stond bol met dit soort antisemitisch geschetter en van feitelijke verslaggeving was geen sprake. Deze artikelen waren polemieken gestoeld op de religieuze overtuiging dat de joden de moordenaars van god waren, geen bewijs zou dit voor de Assumptionisten doen veranderen.⁸⁷

Een belangrijke inspiratie voor deze felle strategie was dat de Assumptionisten overtuigd waren van het feit, niet geheel onterecht, dat hun katholieke geloof onder vuur lag. Er circuleerden al enkele decennia antiklerikale sentimenten en katholieken hadden het gevoel dat zij vervolgd werden of op het punt stonden vervolgd te worden vanwege hun geloof. De radicale politici gaven blijk van even felle en even misplaatste ongesubstantieerde complottheorieën. Zo zouden volgens de radicalen met name de Jezuiten de geest van de jongeren vergiften. Het katholieke onderwijs vernauwde de geest, was het verwijt. De religieuze ordes waren instrumenten van politieke krachten en de geestelijkheid molesteerden en vermoorden zelfs hun gelovige volgers volgens een van de complottheorieën. Daarnaast zou seksueel misbruik bij de religieuze ordes aan de orde van de dag zijn.⁸⁸

In deze setting speelde de affaire zich af en is het niet vreemd dat in zo een politiek klimaat elk incident, elk nieuwsbericht gepolitiseerd werd. Deze politieke vijanden waren niet bezig met de vraag van schuld of onschuld van Dreyfus maar met het winnen van de volgende slag in een cultuuroorlog.

⁸⁴ Ibidem, 195.

⁸⁵ Ibidem, 184, 194-195.

⁸⁶ Ibidem, 194.

⁸⁷ Ibidem, 187.

⁸⁸ Ibidem, 205.

2. DREYFUS IN HET BUITENLAND

In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar onderzoek rondom de (katholieke) pers en de Dreyfus-affaire dat al bekend is vanuit de literatuur. Er wordt hiervoor gekeken naar de pers in het buitenland. Het hoofdstuk zal beginnen met een korte biografie over Ruth Harris en waarom er gekozen is voor haar lezing over de affaire Dreyfus.

Ruth Harris en *'The Man on Devil's Island'*

Ruth Harris is een Amerikaanse historica die voornamelijk haar onderzoek richt op de geschiedenis van Europa in de 19de en 20ste eeuw. Harris richt zich in haar onderzoeken met name op Frankrijk. Het boek voorafgaand aan *The Man on Devil's Island* ging over Lourdes en was haar bekendste werk tot dan toe.⁸⁹ Voor haar onderzoek over de affaire Dreyfus is Harris bekroond met meerdere prijzen, waaronder de Wolfson prijs voor de geschiedenis, een prestigieuze Britse prijs.⁹⁰

Het boek van Harris geeft een herinterpretatie van de gebeurtenissen die plaatsvonden tijdens de affaire. Harris aanpak richt zich met name op de personen die betrokken waren bij de affaire en maakt gebruik van vele stukken correspondentie (persoonlijke archieven, brieven, pamfletten)tussen personen van de affaire. Daarnaast geeft het inzicht in de gedachtes en gevoelens van de betrokken personen.⁹¹ De reden die Harris zelf opgeeft, waarom zij een nieuw onderzoek naar de affaire nodig vond, was dat ze door haar studie omtrent Lourdes opnieuw met de affaire Dreyfus in aanraking kwam. Harris had, vele jaren voordien, voor het eerst op school gehoord over de affaire. Ze kwam erachter dat organisatoren van de bedevaart naar Lourdes behoorden tot de meeste fervente anti-Dreyfusards. Deze organisatoren waren antisemitisch, verafschuwden de republiek en het secularisme.⁹²

Desalniettemin ontdekte Harris dat politiek rechts destijds toch voornamelijk verkeerd gekarakteriseerd werd en dat een herinterpretatie van belangrijke rechtse figuren, de noodzaak opriep tot een diepere studie naar het fin de siècle Frankrijk. Dit was om beter te kunnen begrijpen wat de aantrekkingskracht was van deze personen.⁹³

Wat was nu een beter uitgangspunt en bron van onderzoek naar fin de siècle Frankrijk dan de affaire Dreyfus? Haar onderzoek zou heel wat taboes doorbreken en het vastgestelde narratief van rechts als de boosdoeners en links als de voorvechters van gerechtigheid deels doen veranderen. Het boek geeft een genuanceerder beeld over de affaire. Harris geeft aan dat zich onder de revisionisten ook antisemitisme plaatsvond en laat in haar boek duidelijk zien dat er niet alleen intolerantie was vanuit de anti-Dreyfusards maar zeker ook vanuit de revisionisten en het radicale antiklerikalisme vanuit deze zijde.⁹⁴ Emile Zola en daaromheen hadden de toon gezet.

Robert Harris schrijft in een recensie over het boek, dat deze persoonlijke aanpak, het boek geeft maar liefst achtergrond informatie over meer dan 150 personen die bij de affaire betrokken waren, het een aanvulling maakt op het al bestaande onderzoek. Daarnaast geeft het meer inzicht in de beweegredenen van de belangrijkste personen van de affaire en laat het zien dat het de Dreyfus-affaire niet zo zwart-wit is, in termen als goed en kwaad, zoals het al die jaren daarvoor is verteld.

⁸⁹Zie: "Professor Ruth Harris," Faculty of History- University of Oxford, geraadpleegd op 2 juni 2018 via <https://www.history.ox.ac.uk/people/professor-ruth-harris#tab-272681>.

⁹⁰ Ibidem., "About the prize," The Wolfson Foundation, geraadpleegd op 2 juni 2018 via <http://www.wolfson.org.uk/history-prize/about-the-prize/>.

⁹¹ Charles Sowerwine, *Why the Dreyfus Affair matters For the soul of France: culture wars in the age of Dreyfus The man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the affair that divided France Les artistes et l'affaire Dreyfus: 1898-1908*, *French History* 25, nr 4 (2011): 517, geraadpleegd op 30 mei 2018 via <https://doi.org/10.1093/fh/crr076>.

⁹² Harris, "The man on Devil's Island", XV, XVI

⁹³ Ibidem, XVI

⁹⁴ Robert Harris, "The man on Devil's Island," 148., Sowerwine, "Why the Dreyfus Affair matters", 518.

Het laat de irrationele motieven en gedachtes van de revisionisten zien alsmede de soms rationele motieven van de anti-Dreyfusards.⁹⁵

De affaire wordt tot de dag van vandaag door politiek links als overwinning gezien en als symbool voor de waarden van de republiek. Ruth Harris geeft de affaire weer met vele nuanceringen en schijnt nieuw licht op de affaire waarbij er een getrouwer en genuanceerder beeld ontstaat die dichter bij de waarheid komt. Deze nuancering is wat het voor andere recensies controversieel maakt, niet alle recensenten zijn overtuigd.

Het doet volgens een andere recensent, Charles Sowerwine, afbreuk aan het feit dat maar een van de partijen het recht aan hun zijde had: de revisionisten. Hoewel Sowerwine de aanpak van Harris prijst, de persoonlijke aanpak van Harris die de psychologische motieven van de personen betrokken bij de affaire exploreert, wijst hij de herinterpretatie af, ten faveure van de zwart-wit interpretatie die er kort na de affaire werd vastgesteld.⁹⁶ Zo vindt Sowerwine, de vaststelling van Harris dat er sprake was van antisemitisme aan de zijde van de revisionisten, niet relevant voor de affaire. Hij geeft aan dat het antisemitisme van sommige revisionisten niet relevant was omdat deze niet de drijvende factor achter hun strijd voor revisie was.⁹⁷ Waren er bijvoorbeeld geen andere motieven voor antisemieten om voor revisie te zijn? De mogelijkheid bestaat dat de revisionisten antisemitisch én antikatholiek tegelijkertijd waren. Sowerwine verdeelt de partijen echter in, zij de geloven in de onschuld van Dreyfus (revisionisten) en de andere partij, in zij die geloven dat Dreyfus schuldig is (anti-Dreyfusards).⁹⁸ Hierbij gaat de recensent voorbij aan andere motieven die personen kunnen hebben om zich voor de

een dan wel de andere partij in te zetten en dit doet de complexiteit van de beide groepen historisch gezien geen recht toe. Zo zijn er wel degelijk groepen geweest tijdens de affaire die die zaak aangrepen om de eigen belangen te bevorderen en waar de schuld of onschuld van Dreyfus er niet toe deed, denk aan bijvoorbeeld de Assumptionisten. Daarbij gaat hij voorbij aan het feit dat veel revisionisten ook niet zeker waren van de onschuld van Dreyfus maar omdat zij dachten dat de Jezuiten achter de veroordeling zaten, dan moest er wel onraad zijn.⁹⁹ De cultuuroorlog ontgaat deze recensent klaarblijkelijk.

Een kritische kanttekening vanuit mij is, dat zelfs de weergave van de affaire gedijt bij een simplificatie van de gebeurtenissen én de betrokken groepen en dat een waarheidsgetrouwe reconstructie ondergeschikt is aan de belangen van de groep waar men zich mee identificeert.

De uitingen van antiklerikalisme bij de revisionisten ziet Sowerwine niet als iets negatief. Dit omdat deze, volgens Sowerwine, de hegemonie van de kerk zou aanpakken.¹⁰⁰ Klaarblijkelijk is er bij hem sympathie voor de antiklerikale sentimenten van de meer radicale revisionisten. Volgens Sowerwine stond de kerk voornamelijk achter de anti-Dreyfusards.¹⁰¹ Hij houdt de tegenstelling in stand terwijl Harris juist laat zien hoe lastig het is een genuanceerd standpunt in te nemen.

Volgens Nancy Fitch geeft het boek van Harris de beide partijen accuraat weer met al hun onvolmaaktheden en dit zonder dat een van de partijen wegzet wordt als een karikatuur.¹⁰² Deze nieuwe interpretatie van de gebeurtenissen, die het boek van Harris voor het eerst weergeeft, heeft er mede toe geleid dat de reconstructie gemaakt is aan de hand van dit boek.

Wanneer de drie recensies met elkaar vergeleken worden valt op dat de Robert Harris en Nancy Fitch de nieuwe interpretatie toejuichen, terwijl Sowerwine kritisch is. Mijn persoonlijke

⁹⁵ Robert Harris, *"The man on Devil's Island"*, 148-149

⁹⁶ Sowerwine, *"Why the Dreyfus Affair matters"*, 517-520.

⁹⁷ Ibidem, 519.

⁹⁸ Ibidem, 518.

⁹⁹ Harris, *"The man on Devil's Island"*, 9.

¹⁰⁰ Sowerwine, *"Why the Dreyfus Affair matters"*, 518-519.

¹⁰¹ Ibidem

¹⁰² Fitch, *"The man on Devil's Island"*, 474.

mening is dat de genuanceerde versie van de gebeurtenissen mogelijkheden biedt om van de affaire te leren. Het geeft de mogelijkheid kritisch naar de motieven van betrokken individuen en groepen te kijken, die vaak losstonden van de schuld of onschuld van Dreyfus. Dit terwijl het eerdere narratief gesimplificeerd was, goed versus kwaad, waardoor de betrokkenen karikaturen werden en de achterliggende motieven onvolledig onderzocht werden. Dit levert een geromantiseerd, gepolitiseerd, verhaal op, wat historisch gezien niet authentiek is.

De pers als wapen?

De betrokken groepen lijken door andere motieven gedreven worden dan de schuld of onschuld van Dreyfus. Op een zekere manier kan de pers dan ingezet worden als een wapen om de eigen levensbeschouwelijke visie te bevorderen, zeker als die pers ideologisch gedreven is. Dit kan op een manier die 'the other public' genoemd wordt.¹⁰³

Er zijn twee verschillende modi operandi die leiden de totstandbrenging van de 'other-public'. Deze modi operandi geven een duidelijk beeld van hoe het publiek, het volk werd beïnvloed en op een zekere wijze werd geïnstrumentaliseerd, werd ingezet door schrijvers, opiniemakers en politici als wapen om de eigen belangen en interesses te realiseren, al dan niet bewust.¹⁰⁴ Er is enerzijds 'the other public', een publiek; door middel van uitsluiting en afbakening tot stand gekomen, een groep, een verzameling van toehoorders die legitimering geeft aan, én het object is, van de auteur en zijn opinie.¹⁰⁵ Die auteur onderwijst de groep en geeft hen 'feiten'. Daarnaast heb je 'the other public' als zijnde de spreker, de stem van het volk, vertolkt door de auteur, die de kakofonie van verschillende meningen en identiteiten samenbrengt tot een speerpunt en die de richting en het doel van het discours probeert te bepalen.¹⁰⁶ Deze auteur is daarnaast inherent anders dat het publiek waarvoor hij spreekt, deze auteur stijgt boven de massa uit en transformeert zichzelf in iets anders, groters.

Wat interessant is dat tijdens de Dreyfus-affaire de revisionisten, maar ook zeer de anti-Dreyfusards ervan overtuigd zijn dat het overtuigen van het publiek door middel van de pers cruciaal is om succes te bewerkstelligen.¹⁰⁷ Het overtuigen van het publiek lijkt daarmee belangrijker te zijn dan het feitelijke nieuws. Er is sprake van een pers die een standpunt durfde in te nemen. Zijn deze opiniemakers in de Franse pers dan de bron van de verslaggeving in de Nederlandse katholieke pers? Moest er door de Nederlandse katholieken ook een strijd gewonnen worden? Wat voor effect heeft dit dan op de waarneming van de katholieke pers inzake de verslaggeving rondom de Dreyfus-affaire?

Er lijken meer zaken te spelen dat enkel de schuld of onschuld van Alfred Dreyfus en dit is goed om te onthouden wanneer de pers ten tijde van de affaire onderzocht wordt. Er was in Frankrijk sprake van ad-hoc coalities van diverse levensbeschouwelijke groepen. Dit was in Nederland het geval toen de katholieken met de antirevolutionairen een ad-hoc coalitie sloten voor de strijd voor het bijzonder onderwijs. In Frankrijk werd de affaire door bepaalde katholieken geïnstrumentaliseerd en ook in Nederland treden katholieken op de voorgrond tijdens de affaire.

¹⁰³ Sun-ha Hong, "The other-publics: Mediated othering and the public sphere in the Dreyfus Affair," *European Journal of Culture Studies* 17, nr. 6 (2014): 667, geraadpleegd 27 september 2017 via <http://journals.sagepub.com.ru.idm.oclc.org/doi/pdf/10.1177/1367549414544113>

¹⁰⁴ Hong, "The other-publics," 665-681.

¹⁰⁵ Ibidem. 667

¹⁰⁶ Ibidem

¹⁰⁷ Ibidem, 671

Dreyfus in het Verenigd Koninkrijk

Het Verenigd Koninkrijk aan het einde van de 19de eeuw, toen nog het Britse keizerrijk, beleefde een roerige tijd. Het land zag de ernstige beperkingen van het toenmalige bestuursstelsel in en het gevoel leefde dat het Verenigd Koninkrijk aan prestige aan het inboeten was. Er waren in Europa tegelijkertijd landen die in kracht toenamen. Daarnaast waren er veranderingen op politiek vlak, het land was snel aan het moderniseren en werd democratischer van aard. In diezelfde periode laaide de spanningen op met Ierland; Ierse nationalistenvochten meer autonomie en het Verenigd Koninkrijk was verwickeld in verschillende koloniale oorlogen in onder meer Afrika.¹⁰⁸ Tegen deze achtergrond was eind 19de eeuw de Britse pers een van de eersten, buiten Frankrijk, die verslag zou doen van de affaire Dreyfus.

De verslaggeving omtrent de affaire Dreyfus moet gezien worden met in het achterhoofd het dedain dat de Britten hadden ten opzichte van de Fransen, en hun derde Republiek. De verslaggeving omtrent de affaire was dan ook enigszins gekleurd. De Fransen en de Britten waren destijds namelijk rivalen van elkaar. De Fransen probeerden in Afrika gebieden te veroveren voor de Franse koloniale missie en ondervonden hierbij weerstand van de Britten. De Fransen waren niet vergeten dat het de Britten waren die hen uit Egypte hadden verdreven.¹⁰⁹

De trend in de Britse pers was voornamelijk revisionistisch, dus vóór rehabilitatie van Dreyfus.¹¹⁰ Er waren verschillende landelijke dagbladen, waaronder de *The Times*, die het opnamen voor Dreyfus, die zij zagen als een slachtoffer van een gerechtelijke dwaling. Er was in de Britse pers veel aandacht voor het antisemitisme dat aanwezig was in de Franse pers, hetgeen ten sterkste werd afgekeurd. Geschreven werd er over raciale vijandigheid ten opzichte van de joden en geruchten over het uitsluiten van joden van publieke functies. Er werd met afkeuring verslag gedaan van de Franse pers die deze sentimenten leek aan te moedigen.¹¹¹ De affaire is voor de Britse pers ook een uitgelezen mogelijkheid om het Franse leger, de rivaal, te beschadigen. Dit leger dat op één lijn leek te staan met de anti-Dreyfusards. Er moet dan ook rekening mee gehouden worden dat de revisionistische sentimenten door andere motieven ingegeven werden dan door de onschuld van Dreyfus.

Desalniettemin waren er geluiden binnen de pers die meer in overeenstemming waren met anti-Dreyfusards zoals Drumont en de redacteurs van *La Croix*. Deze bladen benadrukten het onbesproken gedrag van de generaals aan het hoofd van het tribunaal en zagen de straf die Dreyfus kreeg als te mild. Deze bladen pleitten voor de doodstraf. Dreyfus werd in deze dagbladen beschreven met sterke joodse karakteristieken.

Het katholieke weekblad, *The Tablet*, sprak zich stevig uit tegen een nieuw proces en gaf botweg aan dat als Dreyfus geen jood was geweest er niet eens gesproken zou worden over een nieuw proces. *The Tablet* gaf aan dat er twee kampen binnen Frankrijk waren, enerzijds de aristocratie, het leger met hun katholieke tradities en anderzijds de kosmopolieten met hun internationale journalistiek, het joodse kapitaal en hun ketterse brieven. De bemoeienis van Zola met de gehele affaire was voor *The Tablet* genoeg bewijs dat de Dreyfus-affaire een complot vanuit revisionistische hoek was.¹¹² Hier is te zien dat de morele gesteldheid van de andere partij, in dit geval de revisionisten, leidend is in de keuze van het katholieke blad om tegen revisie van het vonnis te zijn. Zeker wanneer Zola erbij betrokken is, die zoals eerder opgemerkt, volgens *La Croix* op een lijn met de joden stond.

¹⁰⁸ *Encyclopedia Britannica, s.v.*, "Late Victorian Britain", geraadpleegd 14 mei 2018 op <https://www.britannica.com/place/United-Kingdom/Late-Victorian-Britain>.

¹⁰⁹ Charlotte Lea Klein, "The Dreyfus Affair in the British Press," *Patterns of Prejudice* 12, nr. 2 (1978): 33-34, geraadpleegd 13 november 2017, doi: 10.1080/0031322x.1978.9969436.

¹¹⁰ *Ibidem*, 35.

¹¹¹ *Ibidem*, 34.

¹¹² *Ibidem*, 35.

Dit manicheïsche denken toonde sterke overeenkomsten met de verslaggeving in het anti-Dreyfus kamp in Frankrijk, dat zich kenmerkte door dezelfde complottheorieën en stevige antisemitische vooroordelen. Ten slotte hield *The Tablet* de joden in Frankrijk, Oostenrijk en Italië verantwoordelijk voor de destructieve invloed die zij zouden uitoefenen op de religie en de Britse pers. Deze kritiek van *The Tablet* was gericht op de sterke revisionistische sentimenten van *The Times*.¹¹³

Hoewel het gros van de Britse pers voor herziening van de zaak was, valt het op dat de pers voornamelijk mild was ten opzichte van het leger waarvan de pers vond dat deze met goed vertrouwen gehandeld had. Toch sprak de pers van een gerechtelijke dwaling.¹¹⁴

Naarmate de zaak zich verder vorderde in de Britse pers en er meer duidelijk werd over de onrechtmatigheden van de zaak, schaarde vrijwel de gehele pers zich achter herziening, al bleven er antisemitische vooroordelen.¹¹⁵ Een ander aspect dat naar voren komt bij bestudering van de Britse pers is de antikatholieke berichtgeving die in hevigheid kon concurreren met de complottheorieën van de rechtse media. De revisionistische media had haar eigen complottheorieën. Een daarvan was dat de media van de anti-Dreyfusards gefinancierd werd door de Jezuïeten. Hierin weerklanken de revisionistische complottheorieën uit Frankrijk en het Dreyfus-kamp. Dit leidde tot een tegenreactie uit Jezuïtische hoek in het Jezuïtische tijdschrift *The Month*. Hierin werd betoogd dat antisemitische beweging niet uit de religie voortkwam maar uit sociale en economische omstandigheden en dat daar soms gegronde redenen voor waren. De Jezuïeten zagen met afschuw aan hoe de reputatie van eervolle, respectabele en integere militaire rechters beschadigd werd. Wat er volgens hen echt op het spel stond was het recht op religieuze ordes en katholieke educatie. De vraag of Dreyfus onschuldig was, was naar de opinie van de Jezuïeten bijzaak.¹¹⁶

Aan het begin van 20ste eeuw liep de verslaggeving terug en werd objectiever van aard. De nieuwe koning van Engeland, Edward VII, verbeterde de verhoudingen met de Fransen en met de *Entente Cordiale* liepen de onderlinge spanningen verder terug.¹¹⁷ Het einde van de Dreyfus-affaire werd in de Britse pers gekenmerkt door de eensgezindheid in het feit dat Dreyfus het slachtoffer was geworden van een gerechtelijke dwaling.¹¹⁸

Een andere serie van gebeurtenissen in de Britse pers scheen licht op de manier waarop de revisionisten trachtte de buitenlandse pers in te zetten, om zodoende hun boodschap naar buiten te brengen. Deze gebeurtenissen speelden zich af binnen een periode van enkele maanden in 1898. In deze periode ontstond er een dilemma binnen de redactie van de *Daily News* dat niet aangeklaagd wilde worden voor smaad maar daarnaast zich niet wilde laten gebruiken door de revisionisten.¹¹⁹ De revisionisten zagen dat de buitenlandse pers sterk revisionistisch was, dit in tegenstelling tot de pers in hun thuisland Frankrijk. Zij probeerde deze pers, en met name de Britse pers, die erg sympathiek was ten opzichte van de revisionistische zaak, in hun voordeel in te zetten om zodoende heropening van de zaak te bewerkstelligen.¹²⁰ Zij trachtten een artikel te plaatsen in de buitenlandse pers waarin bewijs getoond werd dat Esterhazy de daadwerkelijk schuldige was.¹²¹ De *Daily News* was een van de genomineerden. Echter, de toenmalige hoofdredacteur besloot, ondanks zijn sympathie voor Dreyfus,

¹¹³ Ibidem

¹¹⁴ Ibidem

¹¹⁵ Ibidem, 36.

¹¹⁶ Ibidem, 36-37.

¹¹⁷ De entente cordiale (8 april 1904) was een Engels-Franse overeenkomst die een aantal controversiële zaken beslechtte, een einde maakte aan de vijandigheden en de weg vrijmaakte voor diplomatieke samenwerking om zodoende druk op Duitsland te zetten in het decennium voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog. Zie *Encyclopedia Britannica*, s.v. "Entente Cordiale," geraadpleegd op 18 november 2017 via <https://www.britannica.com/event/Entente-Cordiale>.

¹¹⁸ Klein, "The Dreyfus Affair in the British Press," 38.

¹¹⁹ Joseph O. Baylen, "Dreyfusards and the Foreign Press," *French Historical Studies* 7, nr. 3 (1972): 340-348, geraadpleegd op 18 november 2017 via <https://www.jstor.org/stable/286218>.

¹²⁰ Ibidem, 336.

¹²¹ Ibidem, 339.

het artikel niet te plaatsen.¹²² Hier is overduidelijk de tactiek van het inzetten van ‘the other public’ gaande, de revisionisten probeerden bewust de publieke opinie te beïnvloeden door middel van het inzetten, op een geraffineerde wijze, van de pers. Dit met de intentie de hype rondom Dreyfus in te zetten om zodoende de belangen van de eigen groep te bevorderen. De hype werd geïnstrumentaliseerd.

Samengevat was de Britse pers in grote mate voor herziening, de verslaggeving kenmerkte zich in het beginstadium door enkele dissidente persentiteiten waarbij antisemitisme en complottheorieën de ronde deden. Er waren daarnaast ook excessen van anti-katholicisme en uiteindelijk eensgezindheid over de gerechtelijke dwaling die had plaatsgevonden. Tevens werd het duidelijk dat de revisionisten trachtten de pers als wapen in te zetten om de boodschap tot herziening naar buiten te brengen.

Dreyfus in Ierland

De Ierse zee scheidt het Verenigd Koninkrijk van Ierland, een Ierland dat overwegend katholiek is. Dit in tegenstelling tot de Britten aan de overzijde van de zee, die na de reformatie tot het protestantisme behoorden. Het was een periode waarin het Ierse nationalisme oplaaide en deze nationalistenvan zouden uitgebreid verslag doen van de affaire Dreyfus.¹²³

In het algemeen had de Ierse nationalistische pers een anti-Dreyfus houding. Deze houding was niet zozeer ingegeven door antisemitisme maar meer een gevolg van de anti-Britse sentimenten die er leefden.¹²⁴ De hype dus was een mogelijkheid om zich af te zetten tegen de Britten. Het was vaak dat artikelen in de nationalistische pers het antisemitisme van de Franse veroordeelden, al waren er zeker ook wel artikelen die als antisemitisch bestempeld kunnen worden.¹²⁵ Er was sprake van een goed evenwicht in de verslaggeving. Dagbladen die soms revisionistische sentimenten aan de dag legden plaatsten later artikelen die meer in de lijn lagen van het antisemitisme van Drumont en de andere anti-Dreyfusards.¹²⁶ Het is belangrijk niet te vergeten dat Ierland een katholiek land pur sang was.

Het *Irish Catholic* was een goede indicator van de stemming onder de katholieken en verkondigde meningen die zowel door de katholieken als nationalistische politici als acceptabel gevonden werden.¹²⁷ Na het tweede vonnis in Rennes ontstonden er gemengde signalen in de Ierse pers, enerzijds verweet men de joden bepaalde zaken die meer in de lijn van het traditionele, religieus geïnspireerde antisemitisme lagen. Anderzijds veroordeelde het de aantijgingen van Drumont en consorten en hun virulente antisemitisme, dat volgens de *Irish Catholic* alleen maar tot bloedvergiet kon lijden. Het antisemitisme in Ierland stond meer in lijn met het ‘normale’ antisemitisme van die tijd en niet de excessen die er in Frankrijk plaatsvonden.

Desalniettemin waren er binnen Ierland personen die het antisemitisme omarmden van Drumont en de Assumptionisten. Een van deze dagbladen was het *United Irishman*, opgericht door Arthur Griffith, die zelf een notoire antisemiet was en financieel gesteund werd door anti-Dreyfusards uit Parijs. In de *United Irishman* werden antisemitische stukken geplaatst, die veel meer, zoals ook het geval was in bijvoorbeeld *La Croix*, antisemitische sentimenten uitdrukten dan daadwerkelijk de feiten

¹²² Ibidem, 348.

¹²³ *Encyclopedia Britannica, s.v., “Late Victorian Britain”, Richard Barret, “The Dreyfus Affair in the Irish Nationalist Press 1898-1899,” Études irlandaises 32, nr.3 (2007): 79, geraadpleegd op 21 november 2017 via doi : 10.3406/irlan.2007.1786*

¹²⁴ Barret, “The Dreyfus Affair in the Irish Nationalist Press,” 79.

¹²⁵ Ibidem, 79-80, 82.

¹²⁶ Ibidem, 79.

¹²⁷ Barret, “The Dreyfus Affair in the Irish Nationalist Press,” 81.

van de zaak Dreyfus weergaven.¹²⁸ Het was een uitdrukking van de strijd tegen de joden, Dreyfus was bijzaak.

Niettemin voor deze enkele voorbeelden van antisemitisme waren er velen in de Ierse pers die het opnamen voor Dreyfus en het joodse volk en met afschuw schreven over het antisemitisme dat plaatsvond in Frankrijk. Er waren vanuit het katholieke kamp geluiden te horen die met aversie schreven over de gang van zaken in Frankrijk en die het onrecht dat Dreyfus werd aangedaan koppelde aan Frankrijks goddeloosheid (en zedeloosheid) en voor maatregelen waren die de Franse konden schaden. Zoals bijvoorbeeld een boycot van de wereldtentoonstelling. Na het vonnis in Rennes vond er in de Ierse pers een verschuiving plaats richting het geloof in de onschuld van Dreyfus.¹²⁹ Het onrecht werd direct gekoppeld aan de goddeloosheid van Frankrijk, weer een voorbeeld dat er van alles bijgehaald wordt wat niet direct met de zaak van Dreyfus te maken had. De zaak wordt geïnstrumentaliseerd en gekoppeld aan het eigen wereldbeeld dat leidend is.

In de Ierse pers vond er zich een levendige discussie plaats, die voornamelijk gemoedelijk verliep. Er waren hier en daar wat uitschieters en daarnaast was er een pluraliteit aan meningen, ook binnen het katholieke kamp. De anti-Dreyfus sentimenten leken vooral ingegeven te worden door vijandigheid ten opzichte van de Britten en niet zoals op andere plaatsen door een inherent antisemitisme. Een opmerkelijk gegeven was dat er een soort katholiek gemotiveerd revisionistisch standpunt ontstond in Ierland. Dit revisionisme leek geïnspireerd door het dedain wat men had voor de Franse seculiere staat, die het leger en de overheid leek te aanbidden. Dit zagen de katholieken als de oorzaak van het onrecht dat Dreyfus werd aangedaan.¹³⁰

Dreyfus in Duitsland

Een andere grootmacht ten tijde van de affaire Dreyfus in het Europa van de 19de eeuw was Duitsland, een keizerrijk destijds. Het Duitse keizerrijk was in 1871 ontstaan ten gevolgen van diplomatieke onderhandelingen tussen de verschillende Duitse vorsten en de Noord-Duitse bond onder leiding van de Pruisen. De Pruisen waren enkele jaren daarvoor nog de bovenliggende partij in de verschillende oorlogen met Frankrijk. Enkele decennia voor de Dreyfus-affaire had het Duitse keizerrijk een eigen cultuuroorlog gehad waarin de Duitse liberalen, met steun van de machthebbers, een campagne startte om het politiek katholicisme te vernietigen, wat hopeloos mislukte.¹³¹ De Duitse katholieken wisten dus wat het betekende om vervolgd te worden onwillens hun geloof en tegen vooroordelen te moeten vechten. Dit moet ongetwijfeld invloed gehad hebben op de wijze waarop over de Dreyfus-affaire verslag werd gedaan.

Vanuit Duitse kant was er al snel de overtuiging dat de zaak niet alleen ging om de vraag of Dreyfus schuldig was. Er waren al vrij snel geluiden, aan het begin van de affaire, in bijvoorbeeld het katholieke *Historische Politische Blätter*, dat er eigenlijk geen motief voor Dreyfus was om deze daad te plegen. Dit terwijl het blad allesbehalve positief stond ten opzichte van de joden. Zelfs de antisemitische pers had na verklaringen van Esterhazy, en de zaak van Zola, het idee dat de schuld van Dreyfus allesbehalve zeker was.¹³² De oorzaak was, volgens het merendeel van de Duitse pers, de republiek als staatsvorm, de democratie en de corruptie die deze staatsvorm en het parlement met

¹²⁸ Ibidem, 82-83.

¹²⁹ Ibidem, 85-87.

¹³⁰ Ibidem, 89.

¹³¹ *Encyclopedia Britannica, s.v., "Germany from 1871 to 1918,"* geraadpleegd 14 mei 2018 op <https://www.britannica.com/place/Germany/Germany-from-1871-to-1918>.

¹³² Benita Storch, "Der Fall Dreyfus in Deutschland" in *Handbuch zur "Völkischen Bewegung" 1871-1918*, red. Uwe Pushner, Walter Schmitz, Justus H. Ulbricht (Berlin, Boston: K.G. Saur, 2012), 469-470, geraadpleegd op 20 december 2017 via <https://www-degruyter-com.ru.idm.oclc.org/downloadpdf/books/9783110964240/9783110964240.464/9783110964240.464.pdf>.

zich meebracht. Het was dus voor vrijwel de gehele Duitse pers duidelijk dat de schuld van de affaire bij de republiek lag. Alleen de sociaaldemocratische pers prees de burgerlijke republiek. De Duitse pers oordeelde dat een dergelijke affaire nooit in de Duitse monarchie had plaats kunnen vinden.¹³³ Dit echoot de Ierse sentimenten ten opzichte van de Franse seculiere, goddeloze staat, die de Ierse katholieken als oorzaak zagen van de affaire. Het was extra beladen vanwege het feit dat het Franse leger in de kwestie betrokken was, het leger dat de vaandeldrager van de mensen -en burgerrechten was sinds de Franse revolutie. Dat juist dit leger kennelijk de rechten van een burger schond, maakte dat de Duitse pers er nadrukkelijk over schreef. De Duitse ambassadeur in Parijs mengde zich in de discussie door uitdrukkelijk te laten blijken de hoop te hebben dat het recht zou zegevieren en Dreyfus onschuldig verklaard zou worden.¹³⁴

De Duitse katholieken spraken over hun Franse geloofsgenoten, en over *La Croix* en de Assumptionisten, alsof ze inferieur waren. De Duitse katholieken ergerden zich aan het feit hoe hun geloofsgenoten zich gedroegen en vonden dat deze gedragingen de militante antiklerikalen alleen maar sterkten in hun overtuiging.¹³⁵ De Duitse katholieken wisten namelijk zelf wat het betekende om politiek opgejaagd te worden toen de volle sterkte van de cultuuroorlog in eigen land op hun gericht was.¹³⁶

Daarnaast was het leger een mikpunt voor de Duitse pers, een leger waarin men elkaar niet steunde en waar de hiërarchie ver te zoeken was. Een voorbeeld daarvan was Picquart die tegen zijn oversten in het leger inging. Een kwaal van het moderne leger, vond de Duitse pers. De enige die volgens de Duitse pers de hiërarchie nog leek de respecteren was Dreyfus zelf, die verbeeld werd als het toonbeeld van een Pruisische officier, ingetogen, plichtsbesef en beschaafd.¹³⁷ Daarnaast kan het zo zijn, dat de kritiek op het leger en de Franse katholieken, ingegeven is door het feit dat dit leger de vijand was van de Duitsers. Het leger en de Franse katholieken waren in die tijd vrijwel synoniem met elkaar. Het lijkt erop, dat het gegeven dat de Franse en Duitse katholieken hetzelfde geloof aanhingen, ondergeschikt was aan het nationalisme van de Duitsers. Het was een mogelijkheid om het Franse leger, de vijand, te beschimpen. De Duitse belangen werden zodoende belangrijker geacht dan solidariteit met de Franse geloofsgenoten. Door de Duitsers werd de affaire een mogelijkheid, een instrument, om het Franse leger in verlegenheid te brengen. De strijd van de Franse katholieken tegen de andere groepen was hierin dus ondergeschikt.

Het antisemitisme in Duitsland had bij de protestanten en katholieke pers voornamelijk een confessioneel karakter. Daarin werd afstand genomen van het raciale antisemitisme dat in de antisemitisch pers voorkwam. Deze confessionele pers benadrukte de gelijkenissen tussen de joden en christenen. De joodse afkomst bleef echter altijd een rol spelen, al had elk van de confessies een eigen specifiek concept van wat "joods" zijn inhield.¹³⁸ Er werden toneelstukken in Duitsland opgevoerd over Dreyfus, of in ieder geval stukken die het thema moesten weerspiegelen. In deze toneelstukken kwamen beelden naar voren die Dreyfus neerzette als een moderne Christus die het lijden, met zijn deportatie naar Duivelseiland, onderging door verbeten aan zijn geloof vast te houden.¹³⁹

De sociaaldemocraten in Duitsland gingen fel tekeer tegen het Jodendom dat de sociaaldemocraten koppelde aan het kapitalisme. De sociaaldemocraten verafschuwden de dominante sociale positie die de joden in de Franse maatschappij innamen en hun sterke kapitalistische neigingen. Hoewel het antisemitisme niet in het bijzonder gericht was op Dreyfus, ging

¹³³ Ibidem, 470.

¹³⁴ Storch, "Der Fall Dreyfus in Deutschland," 471.

¹³⁵ Ibidem

¹³⁶ *Encyclopedia Britannica, s.v., "Germany from 1871 to 1918,"*

¹³⁷ Storch, "Der Fall Dreyfus in Deutschland," 475

¹³⁸ Storch, "Der Fall Dreyfus in Deutschland," 475.

¹³⁹ Ibidem, 47.

de sociaal democratische pers fel tekeer wanneer het Jodenvraagstuk aan bod kwam. De joden werd gezien als een vreemd lichaam in het openbare leven die het patriottisme in de weg stonden.¹⁴⁰ Dit verwijt van de sociaaldemocraten lijkt op het verwijt van Drumont en zijn *La Libre Parole* die het Franse leger verweet besmet te zijn door joodse corruptie.¹⁴¹

Samengevat wijdde en deel van de Duitse pers de innerlijke onrust van de Franse natie en de chaotische staat aan de invloed van de joden. Een ander deel van de Duitse pers gaf de schuld aan de afname van traditionele waarden en nationalisme. In Duitsland net zoals in andere landen was Zola een figuur die een polariserende werking had en dit maakte Zola voor de anti-modernisten een geliefd doelwit.¹⁴² Daarnaast was de Dreyfus-affaire, de hype, voor de Duitsers een mogelijkheid om het Franse leger te beschimpen, het leger dat de vijand was van het eigen Duitse leger. Ook was het van mening dat de houding van de Franse geloofsgenoten de antiklerikale krachten alleen maar deed toenemen. De schuld van Dreyfus was dus wederom bijzaak, andere belangen voerden de boventoon. Het nationalisme van de Duitse katholieken was sterker dan de solidariteit met de Franse geloofsgenoten.

¹⁴⁰ Ibidem, 476-477.

¹⁴¹ Harris, "The man on Devil's Island," 20.

¹⁴² Storch, "Der Fall Dreyfus in Deutschland," 479-480.

3. DREYFUS IN NEDERLAND

De Nederlandse pers in de 19de eeuw

Tot eigenlijk de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 was er in Nederland geen confessionele en ideologisch gebonden pers. De katholieke bladen probeerden het katholieke karakter zo veel mogelijk te verbergen en zouden al snel het 'katholieke' uit de naam van hun bladen halen, om zo een breder publiek aan te trekken.¹⁴³ De periode voorafgaand aan de afschaffing van het dagbladzegel probeerden de meeste bladen de katholieke standpunten niet uit te dragen en was het uitgangspunt van de bladen neutraliteit.¹⁴⁴ Het dagblad *De Tijd* was een van de weinige bladen die vanaf het ontstaan in 1847 wel een duidelijk, strikt katholiek standpunt, innam. Dit leidde in het begin bij *De Tijd* tot een moeizaam bestaan en het dagblad had veel moeite de zelfstandigheid te bewaren door onder meer bisschoppelijke inmenging.¹⁴⁵ Desalniettemin bleef door de inspanning van de eerste hoofdredacteur Judocus Smits de journalistieke zelfstandigheid en onafhankelijkheid van *De Tijd* overeind.¹⁴⁶

Daarnaast was de periode tussen 1840 en 1849 erg onrustig in Nederland zowel op sociaal, politiek, als op het godsdienstige vlak. Een zeker engagement ontstond vanuit de bourgeoisie die zich ging roeren op het politieke vlak. De katholieke burger kroop uit zijn isolement en het liberalisme was in opkomst.¹⁴⁷ Het Nederlandse landschap, qua pers, in die tijd bestond uit staatsgezinde bladen, liberale oppositiebladen, en de radicale pers. De confessionele, ideologische (katholieke) pers kwam pas later in de 19de eeuw op gang.

In deze onrustige periode werd de pers steeds meer een middel tot het vormen van de publieke opinie, kritiek op nationale en lokale figuren werd frequenter, een trend die overkwam vanuit Frankrijk.¹⁴⁸ Het episcopaat gaf, tot aan de afschaffing van het dagbladzegel, het advies om geen dagbladen te lezen en verbood de geestelijkheid te publiceren in de krant. De bisschoppen zouden op dit standpunt terugkomen wanneer de oppositie tegen het modernisme en liberalisme feller werd.¹⁴⁹

De afschaffing van het dagbladzegel leidde tot een stijging in het aantal dag- en nieuwsbladen en de al bestaande bladen werden uitgebreid. Katholieke periodieken, zoals de *Katholieke illustratie* vonden hun weg en het weekblad *De Maasbode* zou vanaf 1 juli 1869 niet wekelijks maar liefst 3 keer per week verschijnen. Buiten de afschaffing van het dagbladzegel waren technologische vernieuwingen een andere drijfveer achter de uitbreiding van de persbladen. Ook de uitbreiding van het kiesrecht leidde tot aanwas van potentiële abonnees.¹⁵⁰

De laatste drie decennia van de 19de eeuw werd er door de katholieke pers een offensievere lijn ingezet en de beginselen die men wou uitdragen werden niet langer verhuuld.¹⁵¹ De eerste decennia nadat het dagbladzegel was afgeschaft kenmerkte zich door groeiende verdraagzaamheid richting andersdenkende, maar naarmate het katholicisme geslotener (en ultramontaans) werd, zou dit veranderen in een meer vijandigere, polemische toon. Een periode die Linda Woodhead in haar goed onderzochte boek *Introduction to Christianity*, 'fortress catholicism' noemt.¹⁵²

¹⁴³ Otto S. Lankhorst, "Tussen commercie en apostolaat: De katholieke dag- en nieuwsbladen in Nederland tot 1940," in *De gezegende pers: aspecten van de katholieke persgeschiedenis in Nederland tijdens de 19de en 20ste eeuw*, (Zeist: Kerckebosch, 1989), 38-39.

¹⁴⁴ Ibidem, 39.

¹⁴⁵ Ibidem, 40.

¹⁴⁶ Maarten Schneider en Joan Hemels, *De Nederlandse Krant 1618-1978: Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, 4de druk (Baarn: Wereldvenster, 1978), 164.

¹⁴⁷ Schneider & Hemels, "De Nederlandse krant," 136.

¹⁴⁸ Ibidem, 136-137.

¹⁴⁹ Lankhorst, "Commercie en apostolaat," 41.

¹⁵⁰ Lankhorst, "Commercie en apostolaat," 42-43.

¹⁵¹ Ibidem, 45.

¹⁵² Ibidem, 46., Linda Woodhead, *An Introduction to Christianity*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 305-308.

Het episcopaat ging zich pas in het laatste decennia van de 19de eeuw actief bezighouden met de katholieke pers. Zo riep het episcopaat op tot eenheid onder alle katholieken en vroeg de onderlinge vijandigheden te staken. Dit was tijdens de periode waarin de kwestie Schaepman zich afspeelde.¹⁵³

Naast de afschaffing van het eerder genoemde dagbladzegel in 1869 is het jaar 1848 een belangrijk historisch moment in de Nederlandse persgeschiedenis. Dat is het jaar waarin in juridische zin de persvrijheid werd gewaarborgd.¹⁵⁴ Het is daarnaast ook een belangrijk jaar voor de katholieken die weer als volledig burger konden participeren en niet langer ongelijk waren in het uitvoeren van hun geloof voor de Nederlandse wet. Hier zorgde de grondwet van 1848 voor en dit was in zekere zin een mijlpaal voor de katholieken in Nederland. In de grondwet van 1848 werd de scheiding van kerk en staat volledig in Nederland.¹⁵⁵ Dit was het startsein voor verdere katholieke emancipatie.¹⁵⁶

De protestanten en conservatieven, verenigd in de zogeheten Aprilbeweging, richtten zich tot het kabinet Thorbecke die de katholieken “geen strobreed in de weg “ zou leggen. Het protest was een uiting van anti-Roomse gevoelens van orthodoxe protestanten die meenden dat Nederland een calvinistisch land moest blijven.”¹⁵⁷ Dit geeft een glimp in de animositeiten die er onderling waren tussen de verschillende confessies en ideologieën in Nederland.

Later, in 1854, zou het van origine neutrale *Algemeen Handelsblad*, een meer liberaal standpunt innemen. Het *Algemeen Handelsblad* nam het op voor de katholieken die de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland opnieuw wilden invoeren. Dit was voor de katholieken een constitutioneel recht (i.e. grondwet 1848) waarin de katholieken gesteund werden door de liberalen (onder leiding van Thorbecke). Deze steun zou lijden tot vele opzeggingen, niet alleen bij het *Algemeen Handelsblad* maar ook bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)* die ook openlijk de katholieken hierin steunden.¹⁵⁸

In de jaren zestig en zeventig van de 19de eeuw vond er een sterke ruk naar rechts plaats in de katholieke pers in Nederland. Het eerder genoemde *De Tijd*, dat zich in de beginjaren kenmerkte door een progressieve, vrijzinnige en liberale houding, werd steeds conservatiever. Het dagblad *De Maasbode* kenmerkte zich al vanaf het ontstaan van het blad als een tegenhanger van de liberale pers. Het dagblad stond onder leiding van de streng conservatieve en soms ronduit militante familie Thompson. Die familie Thompson zou een fervent supporter worden van het integralisme van begin 20ste eeuw.¹⁵⁹ Er ontstond een steeds conservatievere koers in de Nederlandse katholieke pers.¹⁶⁰

Er zien hier een aantal verklaringen voor waaronder de encycliek van Paus Pius IX, *Syllabus Errorum* die een aanval was op wat de katholieke kerk als dwalingen zag zoals het liberalisme, modernisme en het secularisme. De emancipatie van Europa weg van de katholieke monarchieën, en daarnaast de kwestie rondom het herstel van de paus in de wereldlijke heerschappij leidden tot de opkomst van het ultramontanisme.¹⁶¹ De weigering van de liberalen om met evenveel passie voor de

¹⁵³ Lankhorst, “Commercie en apostolaat”, 49. Schaepman was een voormalig hoofdredacteur van *De Tijd* die door zijn politieke standpunten in aanvaring kwam met de nieuwe (conservatieve)redactie van *De Tijd*. De gemoederen liepen hoog op, zodanig dat het episcopaat opriep de onderlinge vijandigheden te staken. Zie voor meer informatie over de kwestie bijv. Nic. Schrama, “L.C.L. Eijgenraam contra Schaepman,” in *Dagblad De Tijd 1845-1974*, (Nijmegen: Valkhof Pers, 1996), 123-146.

¹⁵⁴ Schneider & Hemels, “*De Nederlandse krant*,” 150.

¹⁵⁵ Aprilbeweging 1853, “*Parlement*,” geraadpleegd 29 november 2017 op https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxuk/aprilbeweging_1853. Parlement.com is onderdeel van het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden.

¹⁵⁶ Schneider & Hemels, “*De Nederlandse krant*,” 166, 214.

¹⁵⁷ “Aprilbeweging 1853,” *Parlement*,”.

¹⁵⁸ Schneider & Hemels, “*De Nederlandse krant*,” 153-155.

¹⁵⁹ “Het integralisme is een geestesstroming binnen de R.K. Kerk die alle vragen van het leven wilde oplossen vanuit het geloof, zonder iets gelegen te laten liggen aan wat men zag als ‘de verderfelijke geest des tijds.’ De stroming had totalitaire en reactionaire kenmerken en floreerde vooral in de tweede helft van de 19de eeuw en begin 20ste eeuw. Aanhangers van het integralisme hielden vast aan kerkelijke tradities en verwierpen de scheiding van kerk en staat, een product van de Franse revolutie.” Voor meer informatie zie *Christelijke Encyclopedie*, 3de editie, s.v., “Integralisme.”

¹⁶⁰ Schneider & Hemels, “*De Nederlandse krant*,” 214-215.

¹⁶¹ Ibidem, 214., *Encyclopedia Britannica*, s.v., “Pius IX,” geraadpleegd op 29 november 2017 op <https://www.britannica.com/biography/Pius-IX>.

financiële steun voor het bijzonder onderwijs te pleitten als dat zij gedaan hadden voor het openbaar onderwijs zorgde voor nog meer onderlinge frictie en gaf de katholieke pers een zaak om voor te strijden. De katholieke emancipatie had als neveneffect de verzuiling en de katholieke pers werd steeds defensiever en ging de strijd aan met de andere levensbeschouwingen.¹⁶²

De belangrijkste katholieke spelers waren het eerder genoemde *De Tijd* en *De Maasbode*. Op confessioneel gebied waren er enkele tegenspelers, zo was er *De Standaard*, dagblad van de antirevolutionairen, opgericht en geleid door Abraham Kuiper. Het dagblad was streng calvinistisch en zette zich daarnaast af tegen de liberale en katholieke pers, waarvan ze met de laatste in een eerder stadium tot samenwerking kwamen in de strijd om gemeenschappelijke rechten. Het dagblad *De Standaard* was in de 19de eeuw vrijwel de enige belangrijke speler in de protestants-christelijke pers.¹⁶³

Daarnaast was er de sociale pers, die in tegenstelling tot de liberale en katholieke bladen vaak partijorganen waren.¹⁶⁴ De liberale pers waaronder het eerder genoemde *Algemeen Handelsblad* en *NRC* waren de niet-confessionele bladen. Deze dagbladen kenmerkten zich door hun droge verslaggeving, ontdaan van hevige emoties en het verlangen het nieuws neutraal weer te geven. De liberale pers maakte eind 19de eeuw een flinke groei door, ondanks de concurrentiestrijd van de ideologisch en confessioneel gedreven pers en de interne verdeeldheid binnen het liberalisme.¹⁶⁵

Dit was de setting in Nederlandse pers aan einde van 19de eeuw waarin de Dreyfus-affaire zich zou afspelen. Het was een tijd waarin de verzuiling opkwam, de katholieke doctrine een ondoordringbaar 'fort' werd en het ultramontanisme van zich liet spreken. Het zou een prelude op het integralisme van begin 20ste eeuw zijn.

Bestaand onderzoek in Nederland

Er is weinig onderzoek naar de verslaggeving omtrent Dreyfus in Nederland gedaan. Desalniettemin is er een onderzoek te vinden en dit onderzoek kijkt naar de pamfletten die er in Nederland ten tijde van de Dreyfus-affaire verspreid werden.

Boudewijn Büch, de befaamde, wijlen, Nederlandse auteur heeft het onderzoek uitgevoerd. Büch kijkt in het onderzoek naar de wijze hoe de Dreyfus-affaire uitgevochten werd in de pamfletten die rondcirculeerden in Nederland. Volgens Büch werd de affaire pas opgepikt na de zaak van Zola en was de receptie alom gering en was het meer een affaire Zola.¹⁶⁶

Het gros van de pamfletten bestond uit vertalingen, zo schrijft Büch, en waren sterk op de hand van Dreyfus. Büch stelt vast dat er niet echt sprake van een 'giftige' strijd was en dat de affaire beperkt bleef tot sterk partijdige verslagen.¹⁶⁷ In het artikel verwijst Büch naar een boek in Nederland van Mr. A.A. de Pinto genaamd *Het Proces Dreyfus getoetst aan wet en recht*, geschreven in 1898 en gepubliceerd in Den Haag, wat volgens Büch sterk pro-joods was en voor herziening.¹⁶⁸ In zijn onderzoek lijkt Büch de katholieke pers niet onderzocht te hebben.

We hebben nu de verschillende posities gezien die in de buitenlandse pers en in Nederland omtrent de affaire Dreyfus werden ingenomen en welke motieven hierachter zaten.

¹⁶² Schneider & Hemels, "De Nederlandse krant," 214.

¹⁶³ Ibidem, 220.

¹⁶⁴ Ibidem, 211.

¹⁶⁵ Ibidem, 225, 232.

¹⁶⁶ Boudewijn Büch, "Dreyfus in pamfletten uitgevochten?", *Maatstaf* 31, nr. 10/11 (1983): 7, 12, geraadpleegd op 5 december 2017 via http://www.dbnl.org/tekst/_maa003198301_01/_maa003198301_01_0116.php.

¹⁶⁷ Ibidem, 12.

¹⁶⁸ Ibidem, 10.

De Maasbode

“Vóór Dreyfus is: de Israëliet, uit traditioneele en begrijpelijke solidariteit, verder; de Hugenoot, de eeuwige frondeur, de vrijmetselaar, de van ouds bekende anti-katholiek,— vreemd genoeg in deze, daar hij anders slechts aan fuiven en mollenwerk denkt —de anarchist die er altijd bij is, als er wat te vernielen valt, en eindelijk de ‘intellectuel’, een slim bedachte naam, net als indertijd ‘liberaal’ en ‘vrijdenker’.”¹⁶⁹

Op 3 november 1894 brengt *De Maasbode* het nieuws dat een officier van het Franse leger voor verraad gearresteerd is. Het bericht in *De Maasbode* is kort en vermeld naast bovenstaande gegevens, dat de daad bij de overheid al twee weken bekend was en dat deze stilgehouden werd. Echter, het nieuws werd uiteindelijk toch gelekt naar de bladen. Dit was zoals bekend het werk van Drumont, van het antisemitische *La Libre Parole*. Tevens vermeldt het dagblad dat de officier een jood was.¹⁷⁰

De volgende dag bericht *De Maasbode* wederom over de zaak en pakt het uit met antisemitische teksten. *De Maasbode* bericht over de vrouw van Dreyfus, de dochter van een joodse diamanthandelaar en dat het Frankrijk haar eigen schuld is, dat men “bedrogen en verraden” is. “Wat doet het Duitse Joden in dienst te nemen!” zo schrijft *De Maasbode*. De krant noemt een reeks joodse namen op en koppelt deze vervolgens aan de vrijmetselarij. Deze vrijmetselarij haalt Frankrijk zichzelf op de hals, volgens *De Maasbode*, doordat men deze joden (van Duitse afkomst) een hoge positie heeft gegeven.¹⁷¹ *De Maasbode* geeft hier blijk van dezelfde dynamiek die we zagen bij onder andere de Franse katholieke en nationalistische pers; de tendens naar complottheorieën, dat gepaard ging met complotten rondom het Jodendom en de vrijmetselarij. Het eechoot de verwijten in het katholieke *The Tablet* van het Verenigd Koninkrijk die wees op de destructieve invloed die joden hadden in en op bepaalde landen binnen Europa. Deze complottheorieën circuleerden klaarblijkelijk vrijuit in de katholieke perskringen in Europa.

Enkele dagen later schrijft *De Maasbode* wederom over de zaak Dreyfus en verwees ze naar Joseph Reinach en de zogenoemde Panama-affaire van enkele jaren eerder. Daarnaast beschrijft *De Maasbode* *La Libre Parole* als antisemitisch.¹⁷² Dit is opmerkelijk gezien de eigen antisemitische teksten. Klaarblijkelijk schaalde het dagblad het antisemitisme van *La Libre Parole* anders in dan de eigen teksten. Het is aannemelijk is dat *De Maasbode* het woord antisemitisme niet als iets negatiefs zag maar juist als iets positiefs. Het doet denken aan de eerdere woorden van de hoofdredacteur van *La Croix*, die antisemitisme op raciale gronden inferieur beschouwde ten opzichte van antisemitisme dat op religieuze gronden was gebaseerd. Klaarblijkelijk zijn er verschillende soorten antisemitisme en daarvan zijn er een aantal al voorbij gekomen. Er kan onderscheid gemaakt kan worden in; 1. De religieuze variant (e.g. de Assumptionisten, *La Croix*), 2. De raciale variant (e.g. Drumont, *La Libre Parole*) en 3. de sociaaleconomische variant (e.g. het Jezuïtische *The Tablet*). Het woord ‘antisemitisme’ lijkt geen negatieve lading in zich te hebben, dit in tegenstelling tot in de huidige tijd. Opvallend is dat *De Maasbode* met enige regelmaat *La Libre Parole* als bron van hun artikelen gebruikt

¹⁶⁹ Citaat uit G.A., “ Een nabeschuiving over de Dreyfus-zaak,” *De Maasbode*, 29 oktober 1899. Dit citaat laat duidelijk een beeld zien hoe er over andere levensbeschouwingen gedacht werd.

¹⁷⁰ “Politiek overzicht: Frankrijk,” *De Maasbode*, 3 november 1894.

¹⁷¹ “Politiek overzicht: Frankrijk,” *De Maasbode*, 4 november 1894.

¹⁷² “Politiek overzicht: Frankrijk,” *De Maasbode*, 6 november 1894., De Panama-affaire was een financieel politiek omkopschandaal in de jaren 80 van de 19de eeuw waarbij sprake was van corruptie waarbij Franse investeerders veel geld verloren. Eén van de daders was Baron Jaques de Reinach, een rijke joodse bankier, schoonvader van Joseph Reinach. Het schandaal werd uitgebuit door de vijanden van de Derde republiek waaronder het antisemitische *La Libre Parole*. Voor meer informatie zie: *Encyclopedia Britannica*, s.v., “ Panama Scandal,” geraadpleegd 15 mei 2018 op <https://www.britannica.com/event/Panama-Scandal>.

en soms overeenkomsten vertoont met het religieuze antisemitisme van *La Croix*, al lijkt het laatste niet als bron voor te komen in het dagblad.¹⁷³ Het gebruik van *La Libre Parole* als bron verklaart het raciale antisemitisme van het dagblad.

De verslaggeving van de eerste fase van de Dreyfus-affaire van *De Maasbode* kenmerkt zich door polemische en antisemitische teksten. Op 8 november 1894 schrijft *De Maasbode* wederom over de zaak. De bron van het geschreven stuk is *La Libre Parole*. De joodse politie, de opperrabbijnen en de joodse pers, die door *De Maasbode* worden beticht van vrijmetselarij, zouden er alles aan doen wat in hun macht lag om Dreyfus vrij te krijgen. Dit om er voor te zorgen dat een rasgenoot niet veroordeeld zou worden.¹⁷⁴ *De Maasbode* maakt er in het beginfase als snel een proces tegen 'de joden' van. Er was op het moment van schrijven nog geen gecoördineerde inzet om Dreyfus vrij te krijgen en het geschrevene was op dat moment dan ook niet meer dan een verzinsel. In deze fase lijkt *De Maasbode* het equivalent van *La Croix* en de militante strijd van het blad tegen het Jodendom. De polemieken tegen het Jodendom zijn het uitgangspunt en niet de Dreyfus-affaire zelf.

Kerstmis van 1894 bracht de uitspraak van het eerste proces van Dreyfus, die schuldig werd bevonden. *De Maasbode* ageerde tegen het feit dat niet de doodstraf werd uitgesproken. "Krachtens de wet van 1848 is de doodstraf afgeschaft voor politieke vergrijpen" zo luidde de tekst in de *Maasbode*. Het dagblad liet blijken dat het daarmee niet mee eens was. Het gerechtelijke oordeel werd gezien als een "misstand", een "wandaad."¹⁷⁵ Het is opvallend dat in de berichtgeving de polemische en antisemitische toon van de eerdere berichten rondom de zaak nu ontbreken. Dat *De Maasbode* het niets eens is met het oordeel, echode de geluiden van het blok in het Verenigd Koninkrijk, die ook op de hand van het leger was en eveneens de straf te mild vond en waar gepleit werd voor de doodstraf voor Dreyfus.

De Maasbode begint nieuwjaarsdag van 1895 met een artikel dat beweert dat de "van verraad beruchte joodsche stafkapitein" Alfred Dreyfus een lid van de vrijmetselarij is.¹⁷⁶ *De Maasbode* greep deze gelegenheid aan om, ten eerste de link te leggen tussen de vrijmetselarij en het joodse volk, en ten tweede om aan beiden een sneer uit te delen. Zo schreef *De Maasbode*: "van eene vereeniging die het begrip van vaderslandsliefde probeert uit te roeien, is Dreyfus een waardig lid."¹⁷⁷

Het volgende nieuwsartikel van *De Maasbode* was nadat de degradatie van Dreyfus had plaatsgevonden op de binnenplaats van het École. Het was een feitelijke beschrijving van datgene wat zich had afgespeeld tijdens de degradatie. *De Maasbode* beschreef het gejoel richting Dreyfus en de kreten die naar hem toe geschreeuwd werden. Het artikel sloot af met de opmerking hoe onrechtvaardig het was dat deze verrader niet de doodstraf had gekregen. In het laatste gedeelte van het artikel moest het "ellendig humanisme" het ontgelden en wees men nog maar eens op het gegeven dat Frankrijk diep onder de "plak" zat van Israël (i.e. de joden).¹⁷⁸

Na dit bericht breekt een periode van rust aan, de verslaggeving kalmeert met hier en daar een enkel bericht over de affaire. De affaire laait weer op aan het einde van 1897. Dit is enkele maanden voor het beroemde j'accuse! van Emile Zola. Dit is in de periode wanneer Matthieu (broer Dreyfus) verteld werd, door Scheurer-Kestner, dat Esterhazy het verraad gepleegd had. *De Maasbode* trekt zijn lijn omtrent Dreyfus door. Het dagblad geloofde niet in de onschuld van de kapitein en schrijft op 4 november 1897 over een "rumoerig groepje vrienden" die Dreyfus probeert vrij te krijgen. Het dagblad stelt dat er voor de onschuld van Dreyfus geen enkel bewijs is. Het dagblad haalt in het artikel wederom uit naar de joden en koppelt Dreyfus aan bredere verwijten die er destijds waren ten opzichte van de

¹⁷³ Zie bijv. "Politiek overzicht: Frankrijk," *De Maasbode*, 6 november 1894., "Buitenland: Politiek overzicht", *De Maasbode*, 8 november 1894., "Politiek overzicht: Frankrijk," *De Maasbode*, 11 november.

¹⁷⁴ "Politiek overzicht: Frankrijk," *De Maasbode*, 8 november 1894.

¹⁷⁵ "Politiek overzicht: Frankrijk," *De Maasbode*, 25 december 1894.

¹⁷⁶ "Politiek overzicht: Frankrijk," *De Maasbode*, 1 januari 1895.

¹⁷⁷ Ibidem

¹⁷⁸ "Politiek overzicht: Frankrijk," *De Maasbode*, 8 januari 1895.

joden. *De Maasbode* schrijft dat de joden niet te vertrouwen zijn en dat de joden nooit tevreden te houden zijn. Het dagblad verwijst wederom naar het Panama-schandaal van jaren daarvoor.¹⁷⁹

Op 1ste kerstdag 1897 gaat *De Maasbode*, op de voorpagina, vol in de aanval tegen Dreyfus en het “syndicaat”, dat trachtte Dreyfus vrij te kopen. *De Maasbode* herinnerde haar lezers er meerdere malen aan, dat joden niet te vertrouwen waren: “een jood blijft op de eerste plaats overal jood”¹⁸⁰. Daarnaast uitte *De Maasbode* kritiek over het feit dat na de Franse revolutie joden burgerrechten verkregen hadden en beklagde zich over de joden in het algemeen. Vervolgens verweet *De Maasbode* de sociaaldemocratie in Frankrijk, dat deze te afhankelijk was van de joden en hun kapitaal. De aantijgingen van vervalsingen in het bewijs tegen Dreyfus en zijn vermeende onschuld werd niet besproken. *De Maasbode* verwees alleen na het gegeven dat het “Dreyfus syndicaat”, de afgelopen periode een veldtocht tegen het leger zou hebben ondernomen.¹⁸¹

Voor *De Maasbode* staat de schuld van Dreyfus vast, er lijkt geen enkele twijfel. Het was een mix van religieus en raciaal antisemitisme, dat de oorzaak was van de houding ten opzichte van Dreyfus. Het dagblad zag Dreyfus niets als een individu maar als onderdeel van een, voor het dagblad, minderwaardige groep (i.e. de joden). Een duidelijk ‘argumentum ad hominem’; omdat hij joods is moet hij wel schuldig zijn.

De Maasbode komt in 1899, na een jaar van afwezigheid (doordat het jaar 1898 online niet beschikbaar was voor het onderzoek), weer in beeld van het onderzoek. Het dagblad zet de lijn door die het aan het einde van het jaar 1897 had ingezet. Aan het einde van januari 1899 schreef *De Maasbode* een cynisch stuk, waarin Zola, Picquart en Joseph Reinach beschimpt werden.¹⁸² Aan de hand hiervan kan afgeleid worden hoe er in het dagblad geschreven werd over bekende revisionisten en vooral over Zola, tijdens zijn proces het jaar daarvoor.

De Maasbode schreef vijandig wanneer het ging over het kamp die voor revisie streed en trok steeds meer richting de anti-Dreyfusards. Op 2 februari van dat jaar moest de liga voor de rechten van de mens het in het dagblad ontgelden.¹⁸³ Het is vooral de manier van schrijven waaruit in *De Maasbode* de afkeer jegens de revisionisten zichtbaar wordt.

In de aanloop naar het tweede proces, in augustus 1899, begon er in het voorjaar twijfel te ontstaan, in onder andere *De Maasbode*, aangaande de aanname dat Dreyfus schuldig was. In het dagblad is een kort bericht te zien waarin verwezen wordt naar een artikel uit *Le Figaro*, waarin een kolonel uit het leger het mogelijk achtte dat Esterhazy achter het borderel zat en dat het daardoor onmogelijk was dat Dreyfus de auteur van het borderel was.¹⁸⁴ De verslaggeving van *De Maasbode* werd hierna, tijdelijk, genuanceerder. Een kleine week later is er in het dagblad te lezen dat er bewijzen waren die zowel voor de schuld als tegen de schuld van Dreyfus spraken.¹⁸⁵

De dag daarop is er in het dagblad te lezen dat “de verklaringen van... bevestigen ons hoe langer zoo meer in de overtuiging van Dreyfus onschuld.”¹⁸⁶ Dit is een opmerkelijk ommezwaai voor *De Maasbode*. Waar het dagblad eerst zeker wist dat Dreyfus schuldig was en dat deze overtuiging van het dagblad gepaard ging met polemische verslagen tegen alles en iedereen die Dreyfus steunde (i.e. joden, vrijmetselaars), raakte het dagblad nu langzaam maar zeker ervan overtuigd dat Dreyfus onschuldig was. Deze verslaggeving ging in tegenstelling tot de uitgebreide polemische stukken toen het dagblad dacht dat Dreyfus schuldig was, gepaard met korte, sobere berichten. Een week later kwam het dagblad met een uitgebreid stuk die liet zien dat het dagblad niet geheel overtuigd was van de onschuld van Dreyfus en dat personen aan de revisionistische flank nog steeds hevige emoties

¹⁷⁹ “Politiek overzicht: Frankrijk,” *De Maasbode*, 4 november 1897.

¹⁸⁰ Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 25 december 1897.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² “Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 30 januari 1899.

¹⁸³ “Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 2 februari 1899.

¹⁸⁴ “Telegrammen,” *De Maasbode*, 9 april 1899.

¹⁸⁵ “Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 13 april 1899.

¹⁸⁶ “Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 14 april 1899.

opriepen. Joseph Reinach's journalistieke werk werd cynisch neergezet als "hoogere journalistiek" en met *Le Figaro* wilde *De Maasbode* haar lezers niet vermoeien. Desalniettemin sloot *De Maasbode* af, met de oproep dat er een nieuw onderzoek nodig was.¹⁸⁷

Aan het einde van mei 1899 vindt er iets opmerkelijk plaats in de verslaggeving van *De Maasbode*. Het dagblad gaf aan dat "wij ons over de schuld of onschuld van den Franschen kapitein nooit warm hebben gemaakt."¹⁸⁸ *De Maasbode* was, echter fel van leer getrokken tegen de kapitein en had in een eerder stadium aangegeven dat Dreyfus de doodstraf moest krijgen. Daarnaast werd Dreyfus, door het dagblad, vanwege zijn joods zijn, bij voorbaat schuldig gevonden. Dreyfus werd figuurlijk gekruisigd, zijn zonde: een jood te zijn. *De Maasbode* die vervolgens aangaf: "wij het betreuren, indien een onschuldige als balling ware verwezen naar een eiland, maar de Fransche pers is woordig genoeg om deze zaak uit te vechten."¹⁸⁹ Het dagblad nam geen verantwoording voor wat het zelf geschreven had en probeerde zich nu te distantiëren van de anti-Dreyfusards door zich als een neutraal en onpartijdig medium neer te zetten. Dit op het moment dat de bewijzen voor de onschuld van Dreyfus zich opstapelden en het dagblad bang was voor de gevolgen van de hetze die het gevoerd had.

In het jaar 1899 wordt er ook verslag gedaan van de strijd die er tegen het klerikalisme gevoerd werd, het klerikalisme dat, volgens *De Maasbode*, door de antiklerikalen in Frankrijk als gevaar voor republiek gezien wordt. "De goede Katholieken moeten het bestaande stelsel verdedigen", zo stelt het dagblad.¹⁹⁰ Later in het jaar zou *De Maasbode*, aangeven dat de antiklerikalen (die op één lijn werden gesteld met de revisionisten) vol de aanval inzette op de clerus.¹⁹¹ *De Maasbode* kreeg zodoende gevoel dat het katholieke geloof terecht stond, wat de eerdere polemisch toon kan verklaren.

De vernietiging van het vonnis in juni 1899 wordt vrij sober beschreven, ontdaan van hevige emoties. Het dagblad gaf aan rekening gehouden te hebben met de uitspraak en schrijft de verassingen in het proces op conto van de "rotte maatschappij" van Frankrijk. Toch betekende de vernietiging van het vonnis niet dat hij onschuldig was. Wel geeft *De Maasbode* aan dat de daadwerkelijke auteur van het borderel, Esterhazy is. Daarnaast is het volgens het dagblad zo, dat al spreekt de krijgsraad Dreyfus vrij "dan is nog ieder vrij een eigen meening over Dreyfus schuld te hebben."¹⁹² *De Maasbode* lijkt een stap terug te doen in haar polemische verslaggeving.

De schuldvraag van Dreyfus bleef het dagblad bezighouden en de maand augustus bracht het nieuwe proces in Rennes. Het proces werd minutieus gevolgd, gehele gespreksverslagen kwamen op de voorpagina's van *De Maasbode*¹⁹³. De verslaggeving is vrij neutraal vergeleken met de eerdere polemieken. Al kan het dagblad het niet laten aan te geven dat zij, die beweren dat Dreyfus schuldig is, "een gemakkelijker taak" hebben dan zij die het tegendeel beweren.¹⁹⁴

Nadat in september in Rennes Dreyfus opnieuw schuldig werd bevonden veranderde de toon wederom bij *De Maasbode*. Er was nu van enige twijfel over de schuld van Dreyfus geen sprake meer. *De Maasbode* haalde hard uit naar de buitenlandse pers, die in grote mate afkeurend reageerde op het vonnis uit Rennes. Het dagblad verviel in haar oude gewoontes en haalde het complot van de internationale vrijmetselarij weer naar voren. Van de twijfel die het dagblad tentoonstelde voorafgaande aan het tweede proces was nu geen sprake meer. De stelling van het dagblad dat het zich nooit warm had gemaakt had voor de zaak van Dreyfus bleek overduidelijk niet waar te zijn. Het dagblad was door het vonnis bevrijd van de onzekerheid. *De Maasbode* schreef geëmotioneerd,

¹⁸⁷ "Buitenland: Politiek overzicht," *De Maasbode*, 22 april 1899.

¹⁸⁸ "Buitenland: Politiek overzicht," *De Maasbode*, 30 mei 1899.

¹⁸⁹ Ibidem

¹⁹⁰ "Buitenland: Politiek overzicht," *De Maasbode*, 9 juni 1899.

¹⁹¹ "Buitenland: Politiek overzicht," *De Maasbode*, 14 september 1899.

¹⁹² "Buitenland: Politiek overzicht," *De Maasbode*, 6 juni 1899.

¹⁹³ Zie bijv. "Buitenland: Frankrijk - Het proces Dreyfus," *De Maasbode*, 9 augustus 1899., "Buitenland: Politiek overzicht", *De Maasbode*, 15 augustus 1899., "Buitenland: Politiek overzicht," *De Maasbode*, 24 augustus 1899.

¹⁹⁴ "Buitenland: Politiek overzicht," *De Maasbode*, 15 augustus 1899.

polemisch en liet zich zien als een ware propagandist van de anti-Dreyfusards. Het dagblad haalde stevig uit naar de revisionisten en in het bijzonder naar het *Algemeen Handelsblad*.¹⁹⁵ Het vonnis zorgde ervoor dat er door *De Maasbode* nog sterkere standpunten ingenomen werden. Een andere gevolg van het vonnis was de hernieuwde opleving in de verslaggeving naar het verluidde complot van de joden, protestanten en vrijmetselaars tegen de katholieken. In het bijzonder moesten de joden het in de verslaggeving ontgelden.¹⁹⁶ Het vonnis voedde de anti-Joodse sentimenten in het dagblad.

De Tijd

De Tijd, bericht, net zoals *De Maasbode*, op 3 november 1894 voor het eerst over de zaak-Dreyfus. Het stuk in *De Tijd* is uitgebreider, dan in *De Maasbode*, en vermeldt naast het gegeven dat er sprake was van een jood, dat de officier banden had met personen in de diamanthandel. Tevens werd er vermeld dat de spionage ten faveure van Duitsland was en dat de regeringsbladen in Frankrijk spraken over niet-gevoelige informatie die verkocht zou zijn. Onder andere het blad *Le Figaro* eiste volledige opheldering over de kwestie.¹⁹⁷

Enkele dagen later schrijft het dagblad wederom over de zaak en twijfelt het over de schuld van Dreyfus. *De Tijd* is te weten gekomen, dat er voor Dreyfus een wapen is achter gelaten zodat hij in zijn cel zelfmoord zou kunnen plegen. De bron van het dagblad is de liberale *NRC*. *De Tijd* vraagt zich hardop af, waarom de officier hier geen gebruik van gemaakt heeft. Zou Dreyfus er fiducie in zien zichzelf te verdedigen om zich zodoende vrij te kunnen pleiten? *De Tijd* vindt het opmerkelijk en sluit af met de woorden: “ 't is *fin de siècle!*”¹⁹⁸ De laatste zin lijkt toe te spelen op het feit dat de tijden veranderen en dat *De Tijd* er niet meer vanuit kan gaan dat een schuldige een eervolle daad pleegt door zichzelf van het leven beroven om zodoende zijn eer te redden. Het zijn kleine toespelingen op de broeiende cultuuroorlog en de oploeiende strijd van het katholicisme tegen het modernisme. Een prelude op het integralisme van begin 20ste eeuw.

De Tijd schrijft, wanneer deze vergeleken wordt met *De Maasbode*, minder polemisch. Het dagblad schrijft in de beginfase van de affaire neutraal en wikt haar woorden zorgvuldig. *De Tijd* schrijft over de aanvallen tegen de joden, zonder een kant te kiezen en wantrouwt het feit dat Dreyfus geen zelfmoord pleegde. Op basis hiervan vermoedt het dagblad dat er nog onthullende nieuwe feiten aan zitten te komen.¹⁹⁹ Dit was zeker een vooruitziende blik van *De Tijd*, die de journalistieke plicht niet verzaakte, door overal vraagtekens bij te zetten.

Kerstmis van 1894 bracht de uitspraak van het eerste proces van Dreyfus. *De Tijd* bracht sober en neutraal verslag van het vonnis. De uitspraak: levenslange deportatie en degradatie.²⁰⁰ *De Tijd* gaf verder geen oordeel over het vonnis. Dit in tegenstelling met *De Maasbode*, die het betreurde dat de doodstraf voor politieke vergrijpen was afgeschaft, waardoor Dreyfus de doodstraf ontliiep. Het is sowieso opmerkelijk dat de daad ingeschat werd als een politieke daad, wat was er namelijk politiek aan het verkopen van militaire geheimen?

Van de publieke degradatie van Dreyfus werd door *De Tijd* een uitgebreid feitelijk verslag gedaan. Er werd geen commentaar aan toegevoegd.²⁰¹ Dit terwijl *De Maasbode* nogmaals zijn beklag

¹⁹⁵ “Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 14 september 1899., “Mr. L. Israëls, correspondent van het „Hbl.” te Parijs,” *De Maasbode*, 17 september 1899.

¹⁹⁶ Zie bijv. “Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 14 september 1899., “Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 29 september 1899., G.A., “Een nabeschuiving over de Dreyfus-zaak,” *De Maasbode*, 29 oktober 1899.

¹⁹⁷ “Buitenland: Algemeen overzicht,” *De Tijd*, 3 november 1894.

¹⁹⁸ “Zedeloze gerechtigheid,” *De Tijd*, 7 november 1894.

¹⁹⁹ “Buitenland: Particuliere correspondentie,” *De Tijd*, 12 november 1894.

²⁰⁰ “Buitenland: Algemeen overzicht,” *De Tijd*, 25 december 1894.

²⁰¹ “Dreyfus,” *De Tijd*, 8 januari 1895.

deed dat de doodstraf niet was uitgesproken. Ook gaf het dagblad aan dat de Franse natie gebukt ging onder de invloed van de joden. Voor *De Maasbode* werd de kwestie al snel een aanklacht tegen de joden en werd de affaire geïnstrumentaliseerd voor het de eigen levensbeschouwelijke belangen. De verachting van de joden speelde een aanzienlijk aandeel om tegen revisie te zijn. *De Tijd* onthield zich van commentaar.

Daarna brak er een tijd van rust aan in de verslaggeving, zoals eerder opgemerkt in de voorgaande paragraaf over *De Maasbode*. In diezelfde periode, wanneer het aantal artikelen over de affaire weer toeneemt en de affaire bij *De Maasbode* nadrukkelijker naar voren komt, begint ook *De Tijd* weer vaker te schrijven over de affaire. Op 4 november, dezelfde dag waarop *De Maasbode* schreef dat er geen enkel bewijs voor de onschuld van Dreyfus was en het uithaalde naar de joden, blijft *De Tijd* in de verslaggeving neutraal. Het dagblad schrijft ondanks dat Dreyfus een jood was, er niet blind vanuit gegaan mocht worden dat dit ook betekende dat Dreyfus dan schuldig was: "en al is Dreyfus een jood, dit mag voor Christenen geen reden tot *blinde* veroordeling zijn."²⁰² *De Tijd* was er niet geheel zeker van dat Dreyfus schuldig was. Het verschil in verslaggeving tussen *De Maasbode* en *De Tijd* zit in het gegeven dat *De Maasbode* Dreyfus schuldig achtte omdat hij joods was en dat *De Tijd*, als het dagblad hem al schuldig achtte, dit ongeacht zijn joodse afkomst deed. Voor *De Tijd* was de afkomst van Dreyfus, zijn joods zijn, niet doorslaggevend, terwijl dit bij *De Maasbode* wel het geval is. *De Maasbode* reageerde cynisch wanneer er aantijgingen van vals bewijs opdoken, terwijl *De Tijd* deze aantijgingen feitelijk probeerde te bekijken en de feiten tegenover elkaar af weeg.

Het verschil in de verslaggeving is goed te zien wanneer de artikelen op de 1ste kerstdag van het jaar 1897 worden vergeleken. *De Tijd* schreef dat er sterke twijfels waren over wie het borderel geschreven zou hebben maar dat Dreyfus dit zeer waarschijnlijk niet leek te zijn. *De Tijd* durfde uit te spreken, dat het allerm minst zeker was dat Dreyfus de schuldige was.²⁰³ Dit in tegenstelling tot *De Maasbode* waar het joods zijn van Dreyfus voor betekende dat hij, in de ogen van het dagblad, wel schuldig moest zijn.

Op 13 januari 1898 schreef *De Tijd* opnieuw over het proces van Esterhazy en het feit dat Esterhazy vrijgesproken was. Het dagblad gaf aan dat de vrijspraak van Esterhazy niet betekende dat Dreyfus dan maar schuldig moest zijn. In de berichtgeving gaf *De Tijd* duidelijk aan geen standpunt te willen innemen wat betreft de kwestie Dreyfus. Het dagblad wilde enkel de feiten die gewicht hadden weergeven. Dit artikel verscheen op dezelfde dag als Zola's fameuze j'accuse!²⁰⁴ De dag erna werd de kwestie uitvoerig in het dagblad behandeld en schreef *De Tijd* dat het publiek fel reageerde bij het vonnis, zo zou het publiek "weg met de joden!" gescandeerd hebben. *De Tijd* gaf een pluraliteit aan meningen uit diverse Franse kranten weer, maar ook van meningen uit het binnenland alsmede uit andere buitenlandse kranten. De berichtgevingen omtrent de affaire waren nu daadwerkelijk van start gegaan.²⁰⁵ In het dagblad werden de beschuldigingen van Zola jegens het leger weergegeven en in het bijzonder die jegens generaal Mercier.²⁰⁶

Op 17 januari 1898 werd in *De Tijd* de brief van Zola uitgebreid besproken, alsmede het feit dat vele sympathisanten van Dreyfus een steunbetuiging hadden getekend ten faveure van Dreyfus. Deze sympathisanten ageerde tegen het feit dat het proces in geheimzinnigheid plaats had gevonden. Wat opmerkelijk was aan de verslaggeving van het dagblad, was het gegeven dat Zola niet aangevallen werd en dat *De Tijd* waarheidsgetrouw beschreef wat Zola's mening was omtrent de affaire. Al plaatste *De Tijd* wel kanttekeningen bij de aantijgingen die Zola maakte. Het dagblad beschreef de woede die Zola opriep bij personen aan de rechterflank en vooral bij Drumont. Het dagblad schreef dat de

²⁰² " Buitenland: Algemeen overzicht, " *De Tijd*, 4 november 1897.

²⁰³ " Buitenland: Algemeen overzicht, " *De Tijd*, 25 december 1897.

²⁰⁴ "Politiek en rechterlijke macht," *De Tijd*, 13 januari 1898., " Buitenland: Algemeen overzicht, " *De Tijd*, 13 januari 1898.

²⁰⁵ " Buitenland: Algemeen overzicht, " *De Tijd*, 14 januari 1898.

²⁰⁶ "Telegrammen: Parijs," *De Tijd*, 14 januari 1898.

gemoederen in straten hoog opliepen.²⁰⁷ De volgende maanden zou Zola veelvuldig in beeld komen bij *De Tijd*. Daarin werd er een beeld van Zola's leven geschetst, maar hoewel het dagblad benoemde dat Zola berucht was, onder meer door zijn boek over Lourdes, was de berichtgeving allerm minst tendentius.²⁰⁸ Ook toen Zola veroordeeld werd was de berichtgeving van *De Tijd* hierover sober, neutraal en objectief te noemen. Zola werd in *De Maasbode* daarentegen beschimpt.

Een enkel artikel in het dagblad was polemisch en ging over joodse woekerijen, die er volgens *De Tijd* plaatsvonden en daarnaast dat het antisemitisme, dat er was, gerechtvaardigd werd door feitelijke morele wandaden waar de joden zelf verantwoordelijk voor waren.²⁰⁹ Het dagblad lijkt in die periode te worstelden met de druk die de conservatieve trend met zich meebracht. Al is het artikel in *De Tijd* mild, als deze vergeleken wordt met de wilde complottheorieën die er in Frankrijk rondcirkelden en de felle polemische toon van *De Maasbode* in Nederland. Het echode de Jezuitische geluiden uit de Britse pers die, onder meer aangaven dat het antisemitisme zijn oorzaak vond in de economische omstandigheden, waar de joden zelf verantwoordelijk voor waren. Er is hier voor het eerst een sterke antisemitische ondertoon (op basis van sociaaleconomische redenen) bij *De Tijd* waar te nemen, die daarmee liet zien dat ook zij beïnvloed werden door het opkomende integralisme. Het antisemitisme is dus op andere gronden dan die van *De Maasbode*, die meer op de religieuze en raciale lijn zit.

De zelfmoord van Henry in augustus 1898 was de uitgesproken gelegenheid om de affaire snel op te lossen, maar net als in Frankrijk was dit een aanzet tot verder intensivering van de strijd in de media. In Frankrijk zorgde dit ervoor dat Henry, door de anti-Dreyfusards, tot een soort van martelaar verheven werd. De actie van Henry riep bij *De Tijd* vragen op en leed tot het verschijnen van een aantal dubieuze publicaties binnen het dagblad.²¹⁰ Zo plaatste *De Tijd* op 25 september 1898 een artikel die ingaat op de relatie die er zou zijn tussen Dreyfus en de vrijmetselarij.²¹¹

Vervolgens was er op 7 oktober 1898 te lezen, in een artikel dat oorspronkelijk geplaatst was in de *Vérité*, dat de revisionisten pleitte tegen het leger omdat deze gezien werd als de voorhoede van het klerikalisme, waartegen de revisionisten streden. Dit Dreyfus-syndicaat zou bestaan uit joodse vrijdenkers en vrijmetselaars en het feit dat het leger gelovig was zou al genoeg reden zijn voor deze partijen om tegen het leger te strijden. De auteur van het artikel schreef dat als het godsdienstige karakter er niet zou zijn bij het leger, dat het dan “..onmiddellijk bevrijd..” zou.. “zijn van de vervolging en aanvallen der sectaristen.”²¹² Het artikel riep op weerstand te bieden en op tot een verbond tussen “sabel en wijwaterkwast” om te strijden tegen “de joodsche-protestantsche-vrijdenkers-revolutionairen samenzwering” die er plaatsvond.²¹³

Hoewel deze artikelen niet afkomstig waren van medewerkers van *De Tijd*, werden ze wel geplaatst. Dit lijkt er op te wijzen dat er bij het blad enige sympathie was voor deze denkbeelden. Deze artikelen werden nadrukkelijk op de voorpagina geplaatst. Het geeft ook weer dat identificatie van groepen die Dreyfus steunden, de perceptie dat deze groepen als geheel achter Dreyfus stonden en de toegekende morele gesteldheid aan deze groepen, doorslaggevend was voor bepaalde personen om tegen revisie te zijn. Als deze groepen Dreyfus steunen, dan moet hij wel schuldig zijn, en moeten wij (de anti-Dreyfusards) het leger en de klerikalen steunen. Hier is duidelijk sprake van een instrumentalisatie van de gebeurtenissen, Dreyfus schuld doet er niet toe, kijk maar naar hen die hem steunen. Het is een clash van tegengestelde belangen, voor de betrokken groepen zwart-wit als in: vóór of tegen het katholicisme. Dit proces was *De Maasbode* al van het begin van het proces waar te

²⁰⁷ “ Buitenland: Algemeen overzicht, “ *De Tijd*, 18 januari 1898.

²⁰⁸ “Zielkundige schets van Dreyfus, “*De Tijd*, 10 februari 1898.

²⁰⁹ “ Buitenland: Algemeen overzicht, “ *De Tijd*, 23 februari 1898.

²¹⁰ Buitenland: Algemeen overzicht, “ *De Tijd*, 1 september 1898.

²¹¹ “Dreyfus en de vrijmetselarij”, *De Tijd*, 25 september 1898.

²¹² “Anticlericalisme”, *De Tijd*, 7 oktober 1898.

²¹³ “Ibidem.

nemen, waar het dagblad 'guilt by association' toepaste. Omdat Dreyfus joods is moest hij wel schuldig zijn

De eigen verslaggeving van *De Tijd* blijft dan nog redelijk neutraal en geeft de meningen van de verschillende partijen weer. Bij deze bestudering van de verschillende artikelen is er bij *De Tijd* een voorkeur voor het leger en groepen binnen de anti-Dreyfusards waar te nemen. Deze voorkeur was er ook bij delen van de (katholieke) pers in Ierland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. De cultuuroorlog begon zodoende ook *De Tijd* steeds meer in haar greep te krijgen, die een ruk naar rechts maakte.

Voor de volledigheid van het onderzoek moet er vermeld worden dat er artikelen in *De Tijd* geplaatst werden die meer revisionistisch van aard waren. Zo werd er in *De Tijd*, een artikel geplaatst, dat oorspronkelijk afkomstig was van *De Residentiebode*. In dit weloverwogen stuk worden de joden niet veroordeeld omdat deze Dreyfus te hulp schoten maar juist geprezen. Het artikel sprak de hoop uit dat de katholieken onderling dit ook zouden doen (i.e. elkaar steunen). Daarnaast geeft het artikel aan, dat het feit dat joden elkaar steunden, geen belemmering voor revisie zou moeten zijn. Op de in het artikel zelf opgeworpen vraag waarom veel katholieken in Frankrijk tegen revisie waren kwam een krachtig antwoord: "de houding vindt, gelooven wij, in hoofdzaak grond in politieke omstandigheden."²¹⁴ Deze politieke omstandigheden werden in het artikel uitgebreid uiteengezet. Kort samengevat was de strekking van het artikel dat de katholieken in twee groepen verdeeld waren. Deze groepen waren er volgens de auteur verantwoordelijk voor dat de meerderheid van de katholieken in Frankrijk tegen revisie was. Enerzijds was er een groep die verlangde naar een terugkeer naar de monarchie. Deze groep was weer onderverdeeld in royalisten, monarchisten en Bonapartisten. Deze groep was volgens het stuk wanhopig, en wanhoop is een slechte raadgever. Deze laatstgenoemde groep had het leger voor ogen als laatste houvast voor de samenleving, echter dit leger lag onder vuur vanwege de affaire. De andere groep katholieken zat tijdens het ontstaan van de affaire in een regeringscoalitie en was solidair met het standpunt van de coalitiegenoten en dat was tegen revisie van het vonnis.²¹⁵ Het is volgens het artikel niet a priori een katholiek standpunt om tegen de revisie van het vonnis van Dreyfus te zijn. Het had volgens de auteur juist te maken met de specifieke omstandigheden van de politiek in Frankrijk.

Wat het artikel wilde zeggen was dat de katholieken niet tegen Dreyfus hoefde te zijn vanwege hun geloof. Het artikel pleitte niet voor de onschuld voor Dreyfus maar dat er van de zaak geen katholieke zaak gemaakt moest worden.²¹⁶ Deze laatste opmerking is van belang, omdat aan het eind van de 19de eeuw het integralisme van zich liet spreken. In de visie van de integralisten was alles een katholieke zaak. Dit integralisme leek een katalysator te zijn voor de oplopende spanningen die er ontstonden tussen de revisionisten en de anti-Dreyfusards. De affaire kreeg hierdoor een religieus karakter die de Dreyfus-affaire vertroebelde. De minutiae van de zaak Dreyfus waren voor de strijdende partijen niet van belang. Van belang was slecht het bevorderen van de eigen levensbeschouwelijke visie. De cultuuroorlog was nu in volle gang en ad hominem aanvallen waren steeds meer de modus operandi van de strijdende kampen.

De Tijd begint het jaar 1899 met een terugblik, waarin de Dreyfus-affaire ter sprake komt. Het dagblad plaatste de affaire in een breder perspectief en betreurde de toestand waarin Frankrijk zich als land begaf. Dit medelijden met Frankrijk is nu al meerdere keren aan bod gekomen en is ook gezien in Ierland en het Verenigd Koninkrijk. Een belangrijk factor voor de katholieken in de beargumentering van hun motieven was deze staat van Frankrijk, die de revisionistische geluiden aan de katholieke zijde in kracht deed toenemen. De zaak zelf was volgens *De Tijd* niet het gevaar, verraad binnen het leger kon immers in elk land voorkomen. "De geheele zaak-Dreyfus is vooral...zo treurig, omdat zij in eerste

²¹⁴ "Overzicht katholieke pers," *De Tijd*, 4 december 1898.

²¹⁵ Ibidem

²¹⁶ Ibidem

plaats een *symptoom*, een ziekteverschijnsel is.”²¹⁷ Het is volgens het dagblad een aanzet tot aanhitsing door revolutionairen en anarchistische leiders die samenwerkten met zedeloze schrijvers (e.g. Zola). Deze groep, die zich intellectuelen noemden, werden ervan beschuldigd vrijmetselaars en vrijdenkers te zijn en zouden een verbond gesloten hebben met het Jodendom om alles wat “nog niet door het algemeen bederf was aangetast...waar nog krachten in schuilden...van welke genezing kon uitgaan” om zich daar tegen te verenigen.²¹⁸ Deze behoudende krachten identificeerde *De Tijd* als zijnde “de Kerk en het leger”.²¹⁹ Zouden deze instituten de aanvallen overleven? Daarnaast vroeg *De Tijd* zich af of Frankrijk deze ellende nog te boven zou komen?²²⁰ Hier is wederom te zien dat de morele gesteldheid van de personen en groepen, en de strijd daartegen, op de voorgrond treedt. De idealen van de andere partij moeten bestreden worden. De schuld of onschuld van Dreyfus is bijzaak.

Het jaar 1899 is ook het jaar waarin er meer aandacht wordt besteed aan de strijd die tegen de religie gevoerd werd in Frankrijk, een onderwerp dat bij *De Maasbode* ook al aan bod kwam. Dit antiklerikalisme werd een aspect van de affaire dat uitvoerig belicht werd in de katholieke pers in Nederland. Een voorbode van deze strijd was te zien in een artikel, oorspronkelijk uit de *Vérité*, dat in 1898 in *De Tijd* geplaatst werd.²²¹ In *De Tijd* werd een vertaling van een stuk van de bekende katholieke Franse politicus De Mun geplaatst. In dit stuk gaat De Mun in op het verwijt dat de Jezuïeten achter de veroordeling van Dreyfus zouden zitten en wijst dit stellig af. De Mun wees in het artikel een oorzaak van het opkomend antisemitisme aan en gaf daarbij aan dat antisemitisme niet verantwoordelijk was voor de veroordeling van Dreyfus, maar er een juist gevolg van was. Als argument voor deze stelling gaf de Mun de campagne die er tegen de top van het leger gevoerd werd. Dit met medeweten van de joden en anders zonder “protest van hunne zijde”.²²² Het is een verwijt van ‘wie zwijgt stemt in’. Daarnaast waren, volgens de Mun, er veel katholieken die achter het vonnis stonden, zeker tot het tegendeel bewezen was. Om zomaar de top van het leger te beschuldigen en de natie in beroering brengen leidde tot diepe verontwaardiging bij de Franse katholieken, aldus De Mun. Hij ging vervolgens in op het verwijt van de revisionisten dat het een Jezuïtisch complot zou zijn. Hierop wees hij op het gegeven dat geen enkele officier die betrokken was bij de zaak Dreyfus zijn opleiding had genoten bij de Jezuïeten.²²³

Enkele maanden later las de kop in *De Tijd*: “Nieuwe aanslag op kloosterordes in Frankrijk”. Het artikel ging in op een wetsontwerp in Frankrijk, die het lastig maakte voor religieuze congregaties om te blijven bestaan. Elke vorm van vereniging was in het wetsontwerp vrijgesteld, enkel de religieuze verenigingen niet. Dit zag het dagblad *De Tijd*, niet geheel onterecht, als een aanval op de vrijheid van geloof. Het wetsontwerp zoals het beschreven werd in het artikel leek er voor ontworpen te zijn katholieke organisaties uit te bannen. Enfin, het illustreert het feit dat *De Tijd* ook meegezogen werd in een cultuuroorlog die het beeld op de zaak Dreyfus deed vertroebelen. Deze cultuuroorlog werd aangewakkerd door het antiklerikalisme van de revisionisten in Frankrijk. Er werd verder in het artikel verwezen naar de zaak Dreyfus en een link gelegd tussen het antiklerikalisme in Frankrijk, de zaak Dreyfus en de toenmalige Franse regering.²²⁴ De Dreyfus-zaak werd steeds meer gesimplificeerd, groepen werden op een hoop gegooid en wanneer men bij de revisionisten hoorde dan deugde men niet. Deze simplificatie leidde tot verdere polarisatie waarbij feiten op de achtergrond dreigden te verdwijnen.

²¹⁷ “Een terugblik,” *De Tijd*, 1 januari 1899.

²¹⁸ Ibidem

²¹⁹ Ibidem

²²⁰ Ibidem

²²¹ “Anticlericalisme,” *De Tijd*, 7 oktober 1898.

²²² “Een brief van graaf de Mun,” *De Tijd*, 22 januari 1899.

²²³ Ibidem

²²⁴ “Nieuwe aanslag op kloosterordes Frankrijk,” *De Tijd*, 19 mei 1899.

In de aanloop na het tweede proces hield *De Tijd*, zich echter vast aan de voor het dagblad kenmerkende, neutrale verslaggeving van de feiten, al werd de druk op het dagblad groter.²²⁵ De vernietiging van het vonnis van 1894 werd door *De Tijd* uitgebreid beschreven. Er zou na de uitspraak een grote chaos zijn geweest zijn onder de aanwezige pers.²²⁶ De twijfel stapelde zich bij *De Tijd* op, gezien de artikelen zoals: "Wat is waarheid?" Het dagblad wilde niet alles geloven wat de revisionisten beweerden, maar toch waren er genoeg signalen die *De Tijd* niet kon en wilde ontkennen. *De Tijd* hield de mogelijke onschuld van Dreyfus open maar wees ook op het feit dat de anti-Dreyfusards het recht tot dan toe, aan hun zijde hadden.²²⁷ Daarnaast bleef het dagblad vertrouwen houden in het leger dat als slachtoffer van de affaire werd gezien.²²⁸ Is dit het verbond van het leger met sabel en wijwaterkwast waar in het artikel in de *Verité* tot werd opgeroepen?²²⁹

In de katholieke media bleef vooralsnog de twijfel over de schuld van Dreyfus in stand en augustus 1899 bracht het tweede proces in Rennes. Uit alle verslagen blijkt dat dit proces een mediaspektakel was.²³⁰ *De Tijd* sprak tijdens het proces de hoop uit dat de waarheid zou zegevieren en wijdde een voorpagina aan het "semitisme en de Dreyfus-zaak". Het artikel in het dagblad illustreerde de fijne grens tussen het religieus antisemitisme, zoals bijvoorbeeld in *La Croix*, de raciale variant waarvan Drumont een proponent was en het antisemitisme dat gegrond was in sociaaleconomische omstandigheden. Dat dit artikel verscheen ten tijde van het tweede Dreyfus-proces is kenmerkend. De Dreyfus-affaire dreef de katholieke pers naar steeds conservatievere standpunten toe. Zo viel er in *De Tijd* te lezen; "terwijl wij Jodenvervolging in elken vorm blijven afkeuren en een bestrijding van het Jodendom als die van Drumont en Max Régie hier te Lande nooit nagevolgd hopen te zien, blijven wij opkomen tegen elke poging, om aan het tegenwoordige joodsche ras een superioriteit toe te kennen, welke het niet bezit". Het dagblad vervolgt; "in geen land staan de Joden fysiek, verstandelijk of zedelijk hooger dan het volk, te midden waarvan zij leven: het tegenovergestelde is op zeer veel plaatsen het geval."²³¹ *De Tijd* gebruikt in dit artikel de argumenten en het taalgebruik van figuren als Drumont, die de joden als inferieur beschouwden. Ook *De Tijd* gebruikte in het artikel raciale verwijzingen om hun standpunt te maken, toch had dit geen blijvende invloed op hoe er bij *De Tijd* verder geschreven werd over de Dreyfus-affaire. Het dagblad bleef grotendeels, objectief en feitelijk, de zaak beschrijven. *De Tijd* uitte kritiek op de volgens het dagblad tendentieuze stukken uit de revisionistische hoek. In het bijzonder nam het dagblad aanstoot uit artikelen uit het *Algemeen Handelsblad*.²³² Het dagblad moet blijkbaar een sterk revisionistische positie gehad hebben in de affaire. Dit is buiten de strekking van dit onderzoek maar het moet opgemerkt worden dat er in de Nederlandse pers een onderlinge strijd gewoed moet hebben inzake de Dreyfus-affaire.

Nadat in september in Rennes Dreyfus opnieuw schuldig werd bevonden veranderde de tendens bij *De Tijd*, net zoals bij *De Maasbode*. Er was nu van enige twijfel over de schuld van Dreyfus geen sprake meer. Het dagblad sprak ondanks de schuld van Dreyfus waardering uit over de klasse die Dreyfus tentoongesteld had in de reactie op het vonnis.²³³ Ook sprak het over de moedige Assumptionisten en hun dagblad *La Croix*, dat ondanks alle tegenstand, van de revisionisten, had volhard in hun anti-Dreyfus campagne.²³⁴ Net zoals bij *De Maasbode* zorgde het vonnis ervoor dat er nog sterkere standpunten ingenomen werden. Complotten van de joden, protestanten en

²²⁵ "Zaak-Dreyfus," *De Tijd*, 4 april 1899.

²²⁶ "Buitenland: uit Frankrijk," *De Tijd*, 6 juni, 1899.

²²⁷ "Buitenland: Wat is waarheid?," *De Tijd*, 27 juli 1899.

²²⁸ "Militair als slachtoffer der "affaire"," *De Tijd*, 30 juli 1899.

²²⁹ "Anticlericalisme", *De Tijd*, 7 oktober 1898

²³⁰ Zie bijv. Buitenland: Indrukken te Parijs", *De Tijd*, 10 augustus 1899., Vgl. "Buitenland: Frankrijk - Het proces Dreyfus," *De Maasbode*, 9 augustus 1899, "Buitenland: Politiek overzicht", *De Maasbode*, 30 mei 1899.

²³¹ "Het semitisme en de Dreyfus-zaak," *De Tijd*, 17 augustus 1899.

²³² Zie bijv. "Na de uitspraak te Rennes," *De Tijd*, 12 september 1899. Vgl. "Eigenaardige logica," *De Tijd*, 21 september 1899.

²³³ " Een verklaring van Dreyfus," *De Tijd*, 22 september 1899.

²³⁴ " Buitenland: Algemeen overzicht," *De Tijd*, 20 september 1899.

vrijmetselaars tegen de katholieken kwam aan bod in de verslaggeving.²³⁵ Het vonnis voedde sentimenten tegen deze groepen in de katholieke dagbladen. Op de vraag of er onverdraagzaamheid is, bevestigt het dagblad instemmend, maar dat is niet gericht tegen de minderheid (i.e. de protestanten en joden). Het is de minderheid die onverdraagzaam is: “integendeel, het zijn de 36 miljoen Katholieken, welke geringeloord worden door het kuddeke protestanten, door het 70 á 80.000 man sterke israëlitische leger.”²³⁶ De ideologische strijd tussen de groepen bleef voortduren.

Katholieke periodieken

In tegenstelling tot de onderzochte katholieke dagbladen wordt in de katholieke periodieken de beginfase van de Dreyfus-affaire niet behandeld. Het is met name *De Katholieke Gids* die schrijft over de affaire, de ander periodieken doen nauwelijks verslag van de kwestie. Dit is vooral opvallend voor het katholieke periodiek *Het Dompertje van den Ouden Valentijn*, dat toch bekend stond als een polemisch, ultramontaan blad dat fel ten leer trok tegen alles wat niet katholiek was. Een integralistisch katholiek maandblad *avant la lettre*.²³⁷ De vrijmetselarij, het Jodendom en het protestantisme waren de favoriete tegenstanders van *Het Dompertje*. In *Het Dompertje* werd er wel geschreven over Emile Zola. De boeken van Zola werden door *Het Dompertje* gezien als godslastering en Zola werd hevig bekritiseerd. Dit vooral naar aanleiding van een boek dat Zola geschreven had over Lourdes, waar de katholieken kritiek op hadden. Zo schreef *Het Dompertje* over Zola: “de koude materialist die er steeds op uit is, tegen geest en gemoed in, het bovennatuurlijke voor zichzelf te verwerpen, aan anderen als verwerpelijk op te dringen, omdat hij met onsterfelijkheid voor oogen zich in zijn toestand niet tevreden gelukkig voelt.”²³⁸ Deze Zola zou een favoriet mikpunt blijken te zijn voor katholieken in het algemeen, waar Zola’s schrijven vaak hevige emoties oproep. Het is in dat licht gezien niet vreemd dat de ware storm pas losbrak wanneer Zola zich mengde in de affaire.²³⁹ Waar Zola vóór is, daar moeten de katholieken wel tegen zijn.

In de periode rondom de publieke degradatie van Dreyfus wordt er voor eerst over de affaire geschreven in een van de onderzochte katholieke periodieken. In haar uitgave van januari 1895 schrijft *De Katholieke Gids* over de zaak. Het blad geeft hierin een objectief overzicht van de feiten waarvan Dreyfus van beschuldigd werd en waar Dreyfus uiteindelijk voor werd veroordeeld. Het vermeldt daarnaast dat er partijen waren die gewent hadden dat de doodstraf was uitgesproken.²⁴⁰ Al spreekt ze zelf deze wens niet uit, in tegenstelling tot *De Maasbode*. De toon in het blad is vergelijkbaar met die van *De Tijd*, neutraal en weinig commentaar.

In de periode 1895-1897 van de affaire ontstond er een conservatieve trend in de katholieke periodieken. In de katholieke periodieken werden steeds stevigere standpunten ingenomen, de standpunten werden conservatiever en strikter naar de leer. In *De Katholieke Gids* werden artikelen geschreven tegen de democratie, het liberalisme en socialisme.²⁴¹ Het geestelijk priesterlijk tijdschrift *De Katholiek* ging fel in op de trend binnen de vrijmetselarij, die zich afkeerde van Rome en het katholicisme.²⁴² De stukken in *Het Dompertje* vielen alles wat niet-katholiek was aan. Zo moest in *Het*

²³⁵ Zie bijv. “Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 14 september 1899., “Buitenland: Politiek overzicht,” *De Maasbode*, 29 september 1899., G.A., “Een nabeschuiving over de Dreyfus-zaak,” *De Maasbode*, 29 oktober 1899., Vgl. G.A., “Een nabeschuiving over de Dreyfus-zaak,” *De Tijd*, 22 oktober 1899., “Onverdraagzaamheid,” *De Tijd*, 1 november 1899., “Het verbond van sabel en wijwaterkwast,” *De Tijd*, 21 december 1899.

²³⁶ “Onverdraagzaamheid,” *De Tijd*, 1 november 1899.

²³⁷ Mathijs Sanders, “Het dompertje van den ouden Valentijn, 1867-1900: strijdorgaan voor de katholieke zaak,” *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* nr. 4 (1998):15,18–19 geraadpleegd 1 oktober 2017 via DOI: <http://doi.org/10.18352/ts.108>

²³⁸ V., “Noch hart noch hoofd,” *Het Dompertje van den Ouden Valentijn*, 1 november 1894.

²³⁹ Harris, “*The man on Devil’s Island*,” 2.

²⁴⁰ “Politiek overzicht,” *De Katholieke Gids*, januari 1895.

²⁴¹ Ferd. J.A.M. Wierdels, “Democratie,” *De Katholieke Gids*, maart 1896., W.V., “De Ware Vijand,” *De Katholieke Gids*, juli 1897.

²⁴² V.T., “Vrijmetselarij in Nederland,” *De Katholiek*, 111, (1897), 283-286.

Dompertje ook de voormalige bondgenoot van de katholieken in hun strijd voor het bijzonder onderwijs, Abraham Kuyper, het ontgelden. Het calvinisme van Kuyper werd een bijzonder mikpunt van de katholieken. Ook de eerder genoemde Zola kwam aan bod, alsmede het satanisme, dat gekoppeld werd aan de vrijmetselarij en het Jodendom.²⁴³ Echter, deze standpunten leidde in de katholieke periodieken niet tot een aanval tegen Dreyfus, sterker nog, vaak kwam de affaire niet eens aan bod in de artikelen. Wel zijn er een aantal groepen te identificeren, die door *De Maasbode*, *De Tijd* en de anti-Dreyfusards in Frankrijk en daarbuiten gelijkgesteld worden met Dreyfus, namelijk protestanten, joden en vrijmetselaars. De antipathie tegen deze groepen wordt gemeenschappelijk gedeeld in de onderzochte katholieke dagbladen en periodieken. Het is aannemelijk dat de betrokkenheid of ervaren betrokkenheid van deze groepen een belangrijke factor was voor katholieken om dan wel vóór of tegen het vonnis te zijn.

Het waren tekenen van een het aanstaande integralisme, dat niet alleen tot *De Maasbode* beperkt bleef, maar ook steeds meer in de artikelen van de katholieke periodieken naar voren kwam. Het was een stroming, die al wat buiten de kerk lag als verderfelijk beschouwde. Het integralisme had een offensief karakter had en verwierp de scheiding van kerk en staat. Het vond de scheiding van kerk en staat een heilloos product van de Verlichting en de Franse revolutie.²⁴⁴ Het was daarom niet vreemd dat Frankrijk in de katholieke periodieken uitvoerig behandeld werd. Frankrijk dat binnen katholieke kringen (e.g. Ierland) als goddeloos en zedeloos werd beschouwd. De ziellose staat van Frankrijk werd aan het opkomend secularisme verweten. Het laïcisme was een doorn in het oog van de integralisten in spe, die het afwezen als ketterij. Al op dit moment is er sprake van instrumentalisatie van de affaire.

De Katholieke Gids schonk eind december 1897 wederom aandacht aan de zaak. Dit is in de periode waarin de zaak ook weer nadrukkelijk naar voren kwam bij *De Maasbode* en *De Tijd*. *De Katholieke Gids* schreef afgewogen en neutraal en gaf aan, dat er gezien de zware straf, er veel gewicht werd gegeven aan het feit of hier sprake zou zijn van een gerechtelijke dwaling. Echter, het blad vond niet dat dit betekende dat datgene wat er plaatsvond in de pers, de sensationele en “verschrikkelijke overdrijving”, gerechtvaardigd was. Het belemmerde volgens *De Katholieke Gids* de waarheidsvinding en zorgde ervoor dat vrijwel geen enkele politicus meer onpartijdig was. Het maakte het voor eenieder vrijwel onmogelijk een onpartijdig oordeel te vormen. *De Katholieke Gids* aanschouwde dit geheel gevuld met afschuw en had medelijden met de Franse natie. *De Katholieke Gids* schreef, dat als de bemoeizucht niet zo groot was geweest er misschien allang een einde aan de zaak was geweest. Het blad zag twee kampen, de revisionisten onder leiding van *Le Figaro* en *Temps* en aan de andere zijde de anti-Dreyfusards. Bij laatstgenoemde partij identificeerde het blad geen namen, al mag verondersteld worden dat dit in ieder geval de dagbladen *La Libre Parole* en *La Croix* waren. *De Katholieke Gids* schreef dat er misschien helemaal geen sprake was van verraad en mocht Dreyfus onschuldig zijn: “dat dit thans aan den dag treedt en dat zij, die moedwillig zijn leven hebben verwoest hun straf niet zullen ontgaan”.²⁴⁵ Dit is in sterk contrast met *De Maasbode*, die vrijwel zeker is op dat moment van de schuld van Dreyfus. *De Tijd* is daar op dat moment niet zo zeker van.

Het daaropvolgende jaar, het jaar 1898, ging *De Katholieke Gids* door met de verslaggeving van de zaak. De affaire barstte in alle hevigheid los, nadat Zola zijn artikel, “j'accuse”, in *l'Aurore* was gepubliceerd.

Het medelijden dat *De Katholieke Gids* had met Frankrijk was ingegeven door de staat waarin het land verkeerde. De staat waar in Ierland met afschuw over werd geschreven, en die als oorzaak van deze droevige affaire werd aangewezen. Het blad doelde specifiek op de laïcistische regering, die in de Duitse pers ook als schuldige werd aangewezen, met zijn parlement dat corruptie zou

²⁴³ Zie bijv. “De Hooge Sociaal-Democratie”, *Het Dompertje van den Ouden Valentijn*, 1 juli 1895., “Het Satanisme,” *Het Dompertje van den Ouden Valentijn*, 15 juli 1895., “Een Calvinistisch kettergericht,” *Het Dompertje van den Ouden Valentijn*, 1 augustus 1895., Virga, “Zola Ongelukkig,” *Het Dompertje van den Ouden Valentijn*, 15 september 1896.

²⁴⁴ *Christelijke Encyclopedie*, 3de editie, s.v., “Integralisme.”

²⁴⁵ “Politiek overzicht,” *De Katholieke Gids*, december, 1897.

aanwakkeren. Dit laïcisme leek de interesse van de katholieken te vergrootten, met name omdat Frankrijk van origine een katholiek land was en daarnaast omdat er waarschijnlijk binnen de katholieke kringen met spanning gekeken werd naar deze seculiere beweging. Die beweging kon ook een bedreiging worden in eigen land.

In maart 1898 wijdde *Het Dompertje* een uitgebreid stuk aan de Dreyfus-affaire (en het enige stuk met betrekking tot Dreyfus) en het proces van Zola. *Het Dompertje* uitte kritiek op de sensatiezucht die het proces Zola, maar ook de Dreyfus-affaire, met zich meebracht: “zelfs wij koudbloedige Hollanders waren in twee kampen verdeeld” zo valt er te lezen.²⁴⁶ Het artikel kenmerkte zich door de afkeer die het blad had van de moderne mens, die alleen maar uit is op prikkeling van de zenuwen, de smacht naar sensatie en in het algemeen niets zou hebben met de “goede zeden”(sic). Het blad schrijft negatief over Zola. Hij is volgens *Het Dompertje* alleen maar uit op geld. De betrokkenheid van Zola bij kwesties, zorgt in alle onderzochte katholieke media vrijwel direct tot argwaan.

Desalniettemin durft *Het Dompertje* te twijfelen of de Franse regering de volledige waarheid had verteld, al wilde het blad geen definitief oordeel vellen over de kwestie. *Het Dompertje* vond de kwestie Dreyfus sensatiezucht (net zoals *De Katholieke Gids*), een toneelvertoning die het blad laag inschatte en waar het blad niet aan wilde deelnemen.²⁴⁷ Deze houding van het blad verklaart dat de affaire gedurende de jaren geen rol speelde in *Het Dompertje*, bezijden dit enkele artikel. Het blad dat te boek stond als conservatief en polemisch, leek de zaak niet het schrijven waard te vinden en beneden de waardigheid waar men zich (als goed katholiek) zich mee bezig zou moeten houden. Het artikel geeft daarnaast een scherpe analyse van de affaire tot nu toe. *Het Dompertje* geeft aan dat “semitisme en antisemitisme, nog meer dan de politieke zijde en het toneelmatige van het Zola proces” de gemoederen tot “koortsachtige” hoogtes deed stijgen: hetgeen het blad betreurde.²⁴⁸ Het eigen antisemitisme van het blad werd dus niet bestempeld als antisemitisme, het blad doelt met antisemitisme op de raciale variant die men laag inschat. Ook de hoofdredacteur van *La Croix* deelde de mening dat het raciale antisemitisme inferieur was ten opzichte van het religieuze antisemitisme.

Het Dompertje maakte een sterke zaak voor revisie van het vonnis. Het blad wees op de juridische onrechtmatigheden die er zich gedurende de zaak hadden plaatsgevonden en concludeerde daardoor dat een goede verdediging, door toedoen van de daden van de militaire krijgsraad, onmogelijk was gemaakt.²⁴⁹ *Het Dompertje* wantrouwde de Franse overheid en liet in dit stuk de meest feitelijk correcte, juridische en onpartijdige analyse zien die er tot dan toe geschreven was. “Rechtszekerheid is een belang, waarvoor geen offers een te groot belang zijn”, waarmee het blad de strijdkreet van “waarheid en gerechtigheid” van de revisionisten leek over te nemen.²⁵⁰ Dit artikel werd geschreven in een van de meest polemische katholieke bladen van die tijd, wat aangeeft dat er geen twee duidelijke afgebakende tegenover elkaar staande partijen waren. Al werd dit wel bewust vaak zo beargumenteerd. De auteur van dit artikel vermeldt nog expliciet dat hij geen sympathie heeft voor Zola noch Dreyfus, maar dat de rechtszekerheid voorop moet staan, ongeacht de persoon in kwestie.²⁵¹ Het laat maar eens blijken dat al is men katholiek, polemisch en conservatief, dat dit niet automatisch betekende dat men Dreyfus schuldig achtte. Het wantrouwen dat het blad had voor de Franse overheid, een seculiere overheid, hielp hieraan mee. Het blad toont hierin overeenkomsten met katholieken in andere landen zoals Frankrijk en Duitsland die ook weinig vertrouwen hadden in de Franse seculiere staat. *Het Dompertje* lijkt bewust de mogelijkheid te laten liggen om de affaire te

²⁴⁶ A.H.M. van Berckel, “Naar aanleiding van een geruchtmakend proces,” *Het Dompertje van den Oude Valentijn*, 15 maart 1898.

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Ibidem.

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ Ibidem.

²⁵¹ Ibidem.

instrumentaliseren, alleen de schuld of onschuld van Dreyfus is van belang, al het andere is bijzaak. Het is daarmee de tegenpool van *De Maasbode*.

De Katholieke Gids schrijft het hele jaar over de affaire en de toon is vergelijkbaar met die van *De Tijd*. Er werd door het blad sober geschreven, neutraal en zonder een oordeel te vellen en zonder dat er enige vorm van antisemitisme is te bespeuren. Al is er bij het blad sympathie te ontdekken voor het leger, net zoals bij onder andere de katholieken in het Verenigd Koninkrijk en Ierland.²⁵²

Alleen in de maand augustus van het jaar 1898 wijkt het blad af van de neutrale sobere toon. *De Katholieke Gids* haalt hard uit naar de aanhangers van Dreyfus en vooral naar Zola, die bij geen enkele katholiek zeer geliefd was. *De Katholieke Gids* ergerde zich aan de volgens het blad ongefundeerde aantijgingen jegens het leger en “de rusteloze veldtocht tegen het gezag.”²⁵³ Deze strijd tegen het leger was volgens *De Katholieke Gids* een “gevaarlijk spel” die de kans op geweld deed toenemen.²⁵⁴

De dynamiek in de pers zou onderbroken worden door de zelfmoord van Henry, dit bracht *De Katholieke Gids* weer terug naar de neutrale sobere stijl van weleer. In oktober 1898 gaf *De Katholieke Gids* aan dat de zaak van het leger niet meer zo zeker was en dat de revisionisten na de bekentenis van kolonel Henry, en zijn daaropvolgende zelfmoord, nu meer bewijs hadden voor de onschuld van Dreyfus. Het blad hoopte dat de “treurige zaak” snel opgelost werd.²⁵⁵

In het daaropvolgende jaar, 1899, komt net zoals bij *De Maasbode* en *De Tijd* het antiklerikalisme van in Frankrijk aan bod. *De Katholieke Gids* schreef in die periode over de vijanden van de kerk die “de zaak (i.e. Dreyfus-affaire) aanwenden als een stormram om alles wat slechts met den godsdienst verband houdt, te vernietigen.”²⁵⁶ *De Katholieke Gids* gaf aan, dat dit een verklaring was waarom gelovigen aarzelden om zich achter de revisionisten te scharen, die pretendeerden te strijden voor “waarheid en recht.” *De Katholieke Gids* hoopte dat er snel een einde kwam aan de “heilloze agitatie” die het land verdeelde.²⁵⁷ Het antiklerikalisme van de revisionisten leidde tot een verharding van de standpunten in de katholieke pers in Nederland. De morele gesteldheid van de supporters van Dreyfus zorgt voor een reactie bij de katholieken, die Dreyfus daardoor langzaam vereenzelvigen met zijn supporters. Dreyfus wordt een detail in een cultuuroorlog.

Bij de revisie van het vonnis spreekt *De Katholieke Gids* de hoop uit dat “hoe ook de beslissing uitvalt, dat het recht nu zijn loop zal hebben.”²⁵⁸ Het blad is te prijzen voor haar neutraliteit en geeft op geen enkele wijze blijk van de anti-Dreyfus sentimenten die er in *De Maasbode*, en soms, bij *De Tijd* aanwezig zijn.

Tijdens het proces maakt het blad zich zorgen over de “hartstochten” en “tweedracht” die er door de affaire is ontketend. Het blad hoopt dat er snel een einde aan de zaak komt en dat beide partijen het vonnis kunnen eerbiedigen.²⁵⁹

Het vonnis wordt sober beschreven. Bij de beschrijving van de conclusie van de affaire ergert het blad zich aan bepaalde revisionisten die de kerk bij de zaak probeerden te betrekken en zelfs de Paus beschuldigden van steun jegens de anti-Dreyfusards. Het blad beschrijft hen als “vijanden van de kerk.” De kerk zou ingenomen zijn met het vonnis, wat het blad tegenspreekt. Het blad heeft zich nooit uitgesproken in de zaak. Ook hoopt het blad dat de “belachelijke” lobby in Nederland om de wereldtentoonstelling van 1900 in Parijs te boycotten, stopt met haar agitatie.²⁶⁰ Kennelijk was er een lobby van sympathisanten van Dreyfus in Nederland (*AHB* en *NRC*?) die Frankrijk onder druk wilde

²⁵² Zie bijv. “Politiek overzicht,” *De Katholieke Gids*, februari, 1898. Vgl. “Politiek overzicht”, *De Katholieke Gids*, maart, 1898.

²⁵³ “Politiek overzicht,” *De Katholieke Gids*, augustus, 1898.

²⁵⁴ Ibidem.

²⁵⁵ “Politiek overzicht,” *De Katholieke Gids*, oktober, 1898.

²⁵⁶ “Politiek overzicht,” *De Katholieke Gids*, mei 1899.

²⁵⁷ Ibidem

²⁵⁸ “Politiek overzicht,” *De Katholieke Gids*, juli 1899.

²⁵⁹ “Politiek overzicht,” *De Katholieke Gids*, september 1899.

²⁶⁰ “Politiek overzicht,” *De Katholieke Gids*, oktober 1899.

zetten met het dreigen van het boycotten van de wereldtentoonstelling. In Ierland werd deze optie ook kort besproken. Net zoals bij *De Tijd* en *De Maasbode* haalt *De Katholieke Gids* uit naar de revisionisten. Bij *De Katholieke Gids* lijkt men zich te ergeren aan het feit dat er allerlei zaken bijgehaald worden naast de schuld en onschuld van Dreyfus. Het blad is hier geloofwaardiger in dan *De Tijd* en *De Maasbode*, omdat deze zich beiden aan hetzelfde vergrijp schuldig maakten, het instrumentaliseren van de affaire voor eigen levensbeschouwelijke belangen. Het spreken over “vijanden van de kerk”, door het blad, is begrijpelijk omdat de betrokkenheid van de kerk niet bewezen is, het werd als laster beschouwd. Het blad lijkt deze typering van bepaalde revisionisten, als “vijanden van de kerk”, niet te doen om de eigen belangen te bevorderen, dit in tegenstelling tot de katholieke dagbladen die in een hevige cultuuroorlog verwickeld waren. Het einde van de affaire is het dagblad is ontdaan van hevige polemiek en wijkt hiermee aanzienlijk af van *De Tijd* en *De Maasbode*. In de andere onderzochte periodieken wordt er geen verslag van het einde van de affaire gedaan. De affaire heeft in die bladen nauwelijks een rol gespeeld.

4. CONCLUSIE

"Het eerste slachtoffer van de oorlog is de waarheid."

Hiram Warren Johnson

In dit onderzoek is gekeken naar de dynamiek van een hype rondom joden en katholieken in Frankrijk tussen 1894 en 1899; de periode van de Dreyfus-affaire. Deze periode werd onderzocht met als doel de ontwikkelingen in de waarneming in de katholieke publicaties in Nederland te onderzoeken en welke rol het antisemitisme daarin had. De Dreyfus-affaire is de eerst moderne mediahype en van belang omdat het de instrumentalisatie van een gebeurtenis laat zien. Een gebeurtenis die bij eerste aanschouw geen enkel politiek of religieus motief heeft wordt ingezet ter verdediging en verspreiding van de eigen levensbeschouwelijke belangen.

Dit begon al met het lekken van de arrestatie van Dreyfus door het antisemitische *La Libre Parole*. Voor Drumont en zijn raciale visie, was de affaire een uitgelezen mogelijkheid om zijn antisemitische ideeën naar het grote publiek te brengen. De interesse in Dreyfus was dus vooral het feit dat hij van joodse afkomst was. Dreyfus werd een instrument, een gebruiksobject om de eigen politieke doeleinden te behalen.

Alfred Dreyfus, een Franse patriot uit de Elzas die zich vol overgave inzette voor Frankrijk, het land dat als eerste natie in Europa de joden gelijke rechten gaf, werd een speelbal van met elkaar concurrerende levensbeschouwelijke groepen. Voor de Franse katholieken, met daarbij een gemêleerde groep van sympathisanten bestaande uit antisemieten, monarchisten en Bonapartisten, was de zaak-Dreyfus het startschot om de Derde Republiek aan te vallen. De katholieken verlangde naar de tijd voor de Franse revolutie en voelde zich gemarginaliseerd door het opkomende antiklerikalisme; de katholieken verklaarde zich solidair met het leger aan en zag dat concurrerende levensbeschouwingen zich achter Dreyfus schaalden. Deze andere levensbeschouwingen identificeerden de katholieken als antiklerikalen. De revisionisten zagen de solidariteitsverklaring van de katholieken met het leger, het 'verbond tussen sabel en wijwaterkwast', als een Jezuïtisch complot om een onschuldige jood als zondebok te offeren. De invloed van de katholieken moest teruggedrongen worden en radicale republikeinen, anarchisten en socialisten verenigden zich tegen de katholieke invloed.

De pers en daarmee de publieke opinie werd een belangrijke factor tijdens de affaire en werd bewust beïnvloed. Een overduidelijk voorbeeld was de poging van de revisionisten was om de Engelse *Daily Mail* in te zetten om de revisionistische boodschap in het buitenland aan de aandacht te brengen. Bewust werd er gebruik gemaakt van de pers, niet alleen in Frankrijk, maar ook daarbuiten om druk te zetten op de politiek én het publiek om de eigen doeleinden te bewerkstelligen. Het werd een cultuuroorlog, die al enkele decennia in de maak was. Het verlies van Frankrijk van aartsrivaal Duitsland in de jaren '70 van de 19de eeuw speelde een belangrijkere rol hierin, de Fransen wilden wraak en de samenleving was onrustig. De affaire was de zaak waarop al deze sluimerende gedachten en gevoelens van wrok ingezet werden om de eigen belangen te bevorderen. De morele gesteldheid van de groepen die zich dan wel voor of tegen revisie van het vonnis schaalden was doorslaggevend in de keuze om voor of tegen Dreyfus te zijn. Niet alleen de revisionisten en anti-Dreyfusards in Frankrijk gebruikten de affaire, ook groepen in het buitenland zetten de affaire in voor hun eigen doeleinden.

Een mix van oprechte interesse met het lot van Dreyfus ging gepaard met voorbeelden van instrumentalisatie van Dreyfus voor eigen gewin of prestige. Soms was het bevorderen van de eigen belangen de primaire drijfveer voor de levensbeschouwelijke groepen om daarna weer bijzaak te zijn. Bij de Britten speelde het dedain ten opzichte van Frankrijk een rol om vóór revisie te zijn, de

katholieken zijn daar in de minderheid en de bisschoppelijke hiërarchie was in 1850, enkele jaren eerder dan in Nederland, hersteld. De Britse pers is in het algemeen voor revisie al zitten de katholieken meer op één lijn met hun Franse geloofsgenoten. De Ieren waren in het begin vooral tegen revisie. Zij waren als katholieken in het Britse keizerrijk in de minderheid, dat door nationalisme was ingegeven en het anti-Britse sentiment dat er leefde; de hype was een mogelijkheid zich te verzetten tegen de Britse bezetter. Al waren een ook Ierse katholieken die solidair waren met hun Franse geloofsgenoten, ingegeven door ervaren discriminatie sympathiseerden zij zich met hun geloofsbroeders in Frankrijk. Is het dan alleen een katholieke kwestie? Nee, in Duitsland wilden de katholieken goede Pruisen zijn en volgden ze de algemene trend in de Duitse pers die voor revisie was. De katholieken wilden zich politiek niet buitenspel zetten door zich solidair met de Franse katholieken te verklaren. De Duitse katholieken hadden al ervaringen met de *Kulturkampf* en verkozen zodoende het Duitse nationalisme boven solidariteit met de Franse geloofsgenoten.

Er waren daarnaast ook gemeente oproepen tot revisie die voortkwamen uit het onrecht dat Dreyfus werd aangedaan. De Ierse katholieken koppelden dit onrecht aan de goddeloze Franse regering.

De affaire was dus primair een mogelijkheid om de eigen belangen te bevorderen. Het ging vaker over de positie van de joden versus de eigen positie van de katholieken in de samenleving, dan over de zaak-Dreyfus. Belangrijk is de deductie dat de Dreyfus-affaire als snel een instrument werd van verschillende, met elkaar concurrenten fracties: de revisionisten en de anti-Dreyfusards. De morele gesteldheid van de ander was bepalend in welk kampement men behoorde en zo was Emile Zola, een revisionist, het bewijs en rechtvaardiging, dat de strijd voor revisie andere, meer duistere doeleinden had. Immers, als Zola vóór revisie was dan moest je als goed katholiek wel tegen zijn. Het gevoel dat er slecht geschreven werd over 'ons katholieken' leed tot assertiviteit en de zaak van Dreyfus verdween verder uit beeld.

In de Nederlandse katholieke pers van de 19de eeuw vond in de laatste decennia een ruk naar rechts plaats. Dit was duidelijk zichtbaar tijdens de affaire. In de onderzochte katholieke dagbladen verdween de vraag van schuld of onschuld al snel naar de achtergrond en maakte plaats voor de strijd tussen de verschillende levensbeschouwingen: de cultuuroorlog. Het antisemitisme speelde al vroeg bij de onderzochte dagbladen inderdaad een prominente rol. Dit was bij *De Maasbode* vrijwel direct het geval, daar leek de schuld of onschuld van Dreyfus geheel bijzaak. Het joods zijn was bij *De Maasbode* datgene waar de focus op lag, net zoals bij *La Croix* en *La Libre Parole* in Frankrijk. Het dagblad liet verschillende vormen van antisemitisme zien. Antisemitisme was in de ogen van het dagblad niet iets negatiefs maar juist een positief kenmerk. Wie als katholiek een kritisch oog voor de positie van joden in de samenleving had, hoefde zich daar zeker niet voor te schamen. Er zijn verschillende vormen van antisemitisme te herkennen bij onder andere *De Maasbode*. Zo was er de religieuze variant waarbij de joden de moordenaars van God waren, de raciale variant waarbij de joden inherent inferieur waren aan de hand van rassentheorieën en dan was er nog de sociaaleconomische variant, de meest subtiele variant waarbij het antisemitisme ingegeven werd door de dominante sociale en economische positie die de joden hadden. De laatste vorm is vooral ingegeven door ressentiment.

Alle drie de vormen van antisemitisme kwamen aan bod bij het dagblad, vooral de religieuze en raciale variant. Net zoals de katholieke pers in Frankrijk stond *De Maasbode* achter het leger. *De Maasbode* nam de stijl van *La Croix* en *La Libre Parole* grotendeels over, waarbij *La Libre Parole* met enige regelmaat de bron voor de verslaggeving was. Dit verklaart ook de twee prominente vormen van antisemitisme die tentoongesteld werden. *La Libre Parole* kenmerkte zich door de raciale vorm van antisemitisme en *La Croix* voor het religieus geïnspireerde antisemitisme. Het was een fel polemische toon die tijdelijk verminderde toen de twijfel over de schuld van Dreyfus op zijn hoogtepunt was en Dreyfus terug naar Frankrijk gehaald werd voor het tweede proces. Nadat

Dreyfus opnieuw schuldig werd bevonden hervatte het dagblad de antisemitische toon en moesten joden, protestanten en vrijmetselaars, de vijand, het opnieuw ontgelden. Het antisemitisme was voor het blad geen negatief stempel, het was er trots op.

Bij het andere grote katholieke dagblad, *De Tijd*, zorgde druk van buitenaf ervoor dat men ook langzaam maar zeker trekken van instrumentalisatie van de affaire begonnen te vertonen. Bij het dagblad duurde het een tijd voordat er afgestapt werd van de neutrale wijze van verslag doen en dit werd ingeruild voor de polemische toon van de strijdende groepen. Ook het dagblad liet antisemitische vooroordelen blijken al was het gematigder dan *De Maasbode*. Bij *De Tijd* leek het antisemitisme voort te komen uit vooral sociaaleconomische overwegingen: joodse woekerpraktijken. Ook toonde het sympathie voor de Assumptionisten en *La Croix* die het dagblad als moedig omschreef. Sentimenten van religieus antisemitisme waren er dan ook binnen *De Tijd*.

De kentering van neutraal naar polemische verslaggeving lijkt voor te komen uit een katholiek landschap dat in korte tijd snel conservatiever werd. Het integralisme, dat begin 20ste eeuw een dominante positie in het katholieke discours zou innemen, liet van zich horen.

Bij de katholieke periodieken is er iets opmerkelijks aan de hand. Hierbij moet opgemerkt worden, dat van de onderzochte periodieke, enkel *De Katholieke Gids* uitgebreid verslag gedaan heeft van de affaire. Bij *De Katholiek* en *Het Dompertje van den Ouden Valentijn* is de verslaggeving omtrent de affaire gering. Hoewel zij allen een afkeer hadden van de democratie en het laïcisme en polemisch schreven over andere levensbeschouwingen en daarnaast integralistische trekken vertoonden, werd de affaire door de periodieken niet geïnstrumentaliseerd. Voor de periodieken was de het belangrijker dat het recht zou zegevieren. Is dit verschil, tussen de periodieken en dagbladen, er omdat een periodiek van nature meer beschouwend is van aard? Of omdat de dabladen een ander publiek trekken waarbij sensatie meer verkoopt?

Voor bij *Het Dompertje van den Ouden Valentijn* is dit opmerkelijk. Een fel polemisch katholieke tijdschrift, dat ondanks de eigen achtergrond uitspreekt dat het recht moet zegevieren ook als dit betekende dat Dreyfus vrijgesproken moet worden. Dit laat zien dat de zwart-wit interpretatie, die jarenlang de affaire gedomineerd heeft, onvolledig is en dat de herinterpretatie van Harris lof verdient. Ook de katholieke periodieken hadden antisemitische vooroordelen (net zoals de dagbladen), maar deze bleven beperkt tot de religieuze variant. De religieuze variant was in die tijd maatschappelijk geaccepteerd, dit samen met de sociaaleconomische variant. Op de raciale variant werd echter neergekeken, het werd daadwerkelijk als antisemitisme bestempeld. De enige van de onderzochte katholieke pers die geen probleem met de raciale variant leek te hebben was dus *De Maasbode*.

Resumerend, voor de katholieke dagbladen werd Dreyfus een instrument om de eigen levensbeschouwelijke belangen te bevorderen waarbij antisemitisme in alle varianten een belangrijke rol speelden, net zoals in Frankrijk. Vergelijken we dat met de katholieke periodieken dan zijn de verschillen evident. Ondanks de eigen culturele religieuze achtergrond was de rechtsgang voor deze periodieken belangrijker dan de strijd tegen de andere levensbeschouwingen.

BRONNEN

- Dagblad *De Maasbode* jaargangen 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 en 1900 via www.delpher.nl Zoekterm: Dreyfus
- Dagblad *De Tijd* jaargangen 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 en 1900 via www.delpher.nl Zoekterm: Dreyfus
- Katholieke periodiek *Het Dompertje van den Ouden Valentijn* jaargangen 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 en 1900. Speciale collectie Universiteitsbibliotheek Nijmegen.
- Katholieke periodiek *De Katholiek* jaargangen 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 en 1900. Speciale collectie Universiteitsbibliotheek Nijmegen.
- Katholieke periodiek *De Katholieke Gids* jaargangen 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 en 1900. Speciale collectie Universiteitsbibliotheek Nijmegen.
- Katholieke periodiek *De Katholieke Illustratie* jaargangen 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899 en 1900. Speciale collectie Universiteitsbibliotheek Nijmegen.

BIBLIOGRAFIE

Christelijke Encyclopedie, 3de editie, s.v., "Integralisme."

Barret, Richard. "The Dreyfus Affair in the Irish Nationalist Press 1898-1899," *Études irlandaises* 32, nr.3 (2007): 77-89, Geraadpleegd op 21 november 2017 via doi: 10.3406/irlan.2007.1786

Baylen, Joseph O. "Dreyfusards and the Foreign Press," *French Historical Studies* 7, nr. 3 (1972): 332-348. Geraadpleegd op 18 november 2017 via <https://www.jstor.org/stable/286218>.

Büch, Boudewijn. "Dreyfus in pamfletten uitgevochten?," *Maatstaf* 31, nr. 10/11 (1983): 5-12. Geraadpleegd op 5 december 2017 via http://www.dbnl.org/tekst/_maa003198301_01/_maa003198301_01_0116.php.

de Coö-Wijgerinck, Mechteld, Otto S. Lankhorst en Jan Roes, *De gezegende pers: aspecten van de katholieke persgeschiedenis in Nederland tijdens de 19de en 20ste eeuw*. Zeist: Kerckebosch, 1989.

Fitch, Nancy. Recensie van *The Man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the Affair that Divided France*, door Ruth Harris, *the English Historical Review* 77, nr. 525, (2012): 472-474. Geraadpleegd op 1 mei 2018 via <https://doi.org/10.1093/ehr/ces014>.

Harris, Robert. Recensie van *The Man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the affair that divided France*, door Ruth Harris, *Journal of Modern Jewish Studies*, 12, nr.1 (2013): 146-149. Geraadpleegd op 1 mei 2018 via DOI: 10.1080/14725886.2012.758934.

Harris, Ruth. "The Assumptionist and the Dreyfus Affair," *Past and Present* 194, nr.1 (2007): 175-211.

- Harris, Ruth. *The man on Devil's island: Alfred Dreyfus and the affair that divided France*. London: Penguin Books, 2011.
- Hong, Sun-ha. "The other-publics: Mediated othering and the public sphere in the Dreyfus Affair," *European Journal of Culture Studies* 17, nr. 6 (2014): 665-681. Geraadpleegd 27 september 2017 via <http://journals.sagepub.com.ru.idm.oclc.org/doi/pdf/10.1177/1367549414544113>.
- Klein, Charlotte Lea. "The Dreyfus Affair in the British Press," *Patterns of Prejudice* 12, nr. 2 (1978): 33-39. Geraadpleegd 13 november 2017, doi: 10.1080/0031322x.1978.9969436.
- Lankhorst, Otto S. "Tussen commercie en apostolaat: De katholieke dag- en nieuwsbladen in Nederland tot 1940," in *De gezegende pers: aspecten van de katholieke persgeschiedenis in Nederland tijdens de 19de en 20ste eeuw*. Zeist: Kerckebosch, 1989.
- Lankhorst, Otto S. & C.Th.H. Reul, *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken Deel 1: Dag- en weekbladpers*. Nijmegen: Valkhofpers, 1999. URL: http://www.ru.nl/publish/pages/872908/bknp_1.pdf.
- Lankhorst, Otto S. & Door Timmermann, *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken Deel 2: Cultuur en ontspanning*. Nijmegen: Valkhof pers, 2008. URL: http://www.ru.nl/publish/pages/872908/bknp_2.pdf.
- Mestrum, Naomi & Paul van der Bas. *Monitor antisemitische incidenten in Nederland 2017*. Den Haag: Centrum Informatie en Documentatie Israël, 2018. Geraadpleegd 28 april 2018 via <https://www.cidi.nl/wp-content/uploads/2018/03/Monitor-antisemitische-incidenten-in-Nederland-2017.pdf>.
- Sanders, Matthijs. "Het dompertje van den ouden Valentijn, 1867-1900: strijdorgaan voor de katholieke zaak," *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, nr. 4 (1998):15–32 . Geraadpleegd 1 oktober 2017 via DOI: <http://doi.org/10.18352/ts.108>.
- Schneider, Maarten & Joan Hemels. *De Nederlandse Krant 1618-1978: Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad*, 4de druk. Baarn: Wereldvenster, 1978.
- Schrama, Nic."L.C.L. Eijgenraam contra Schaepman," in *Dagblad De Tijd 1845-1974*. Nijmegen: Valkhof Pers, 1996.
- Sowerwine, Charles. "Why the Dreyfus Affair matters For the soul of France: culture wars in the age of Dreyfus The man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the affair that divided France Les artistes et l'affaire Dreyfus: 1898-1908," *French History* 25, nr. 4 (2011): 515–520. Geraadpleegd op 30 mei 2018 via <https://doi.org/10.1093/fh/crr076>.
- Storch, Benita. "Der Fall Dreyfus in Deutschland" in *Handbuch zur "Völkischen Bewegung" 1871-1918*, red. Uwe Pushner, Walter Schmitz, Justus H. Ulbricht (Berlin, Boston: K.G. Saur, 2012): 464-481. Geraadpleegd op 20 december 2017 via <https://www-degruyter-com.ru.idm.oclc.org/downloadpdf/books/9783110964240/9783110964240.464/9783110964240.464.pdf>.
- Woodhead, Linda. *An Introduction to Christianity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.